

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Journal of Divinity Faculty of Recep Tayyip Erdogan University

e-ISSN: 2147-2823

RTEUIFD, December 2019

Müfessir Sa'lebî ve el-Keşf ve'l-Beyân Adlı Eserinin Tefsir Literatürüne Etkisi

The Influence of *Mufasssir Sa'labî* and his work named al-Kashf wal-Bayân on *Tafsir* Literature

Abdullah AYGÜN

Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üni. İlahiyat Fak., Tefsir Anabilim Dalı
Asst. Prof., Recep Tayyip Erdoğan Uni. Divinity Faculty, Department of Tafsir
Rize/Turkey

abdullah.aygun@erdogan.edu.tr

ORCID ID: www.orcid.org/0000-0002-99520414

Atf: Aygün, Abdullah. "Müfessir Sa'lebî ve el-Keşf ve'l-Beyân Adlı Eserinin Tefsir Literatürüne Etkisi". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2019): 147-192.

Doi: <https://doi.org/10.32950/rteuifd.586121>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 3 Temmuz / July 2019

Kabul Tarihi / Accepted: 26 Kasım / October 2019

Yayın Tarihi / Published: 20 Aralık / December 2019

Plagiarism: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. <http://dergipark.org.tr/rteuifd>

Copyright © Published by Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Recep Tayyip Erdogan University, Faculty of Divinity, Rize, 53100 Turkey. All rights reserved.

Müfessir Sa'lebî ve el-Keşf ve'l-Beyân Adlı Eserinin Tefsir Literatürüne Etkisi

Öz: Bu çalışmanın hedefi, müfessir Sa'lebî ve tefsiri el-Keşf ve'l-Beyân'ın önemini vurgulamak ve onlara dair farkındalık oluşturmaktır. Tefsir edebiyatının gelişim ve özelliklerinin daha iyi anlaşılmasına katkı sunmaktadır. Tefsir literatürünün gelişimi, önceki birikimden faydalanıp birtakım eklemelerle gelişmektedir. Bu nedenle, her eserde az ya da çok önceki tefsirlerin etkisi bulunmaktadır. İşte bu çalışmada, müfessir Sa'lebî'nin el-Keşf ve'l-Beyân adlı eserinin sonraki tefsirlere etkisi araştırılmaktadır. Bazı tefsirlerde el-Keşf'in cümlelerinin birebir, bazılarında ise özetlenerek alındığı görülmektedir. el-Keşf'in cümlelerinin aynen alındığı eserler, "hem şekil hem de muhteva açısından etki", diğerleri ise "muhteva yönünden etki" başlıkları altında incelenmektedir. Vâhidî, Sem'ânî, Beğavî, Tabersî, İbnü'l-Cevzî, Necmeddin Dâye, Kurtubî, Hâzin ve Şirbînî'nin tefsirleri, el-Keşf'ten hem şekil hem de muhteva olarak etkilenmiştir. İbn Atıyye, Ebû Hayyân, Sa'âlibî, Bikâî, Suyûtî, Âlûsî, Şevkânî, İbn Âşûr'un tefsirlerinde ise muhteva yönünden etki görülmektedir. Özellikle Beğavî'nin tefsiri, büyük ölçüde el-Keşf'in iktibasından oluşmaktadır. Tefsir tarihinde iz sürme ve eserlerin karşılaştırılmasına dayalı bu tarz çalışmaların, tefsir literatürünün gelişimin ve özelliklerinin daha iyi anlaşılmasında önemli faydaları olacaktır. Ayrıca matbu eserlerdeki istinsah, tahkik, baskı hatalarının ortaya çıkarılmasına ve bunların en doğru şekilde düzeltilmesine de katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Sa'lebî, el-Keşf ve'l-Beyân, Tefsir Literatürü.

The Influence of *Mufasssir Sa'labî* and his work named *al-Kashf wal-Bayân* on *Tafsir* Literature

Abstract: The aim of this study is to emphasize and create awareness the magnitude of *mufasssir* Sa'labî and his *tafsir*, *al-Kashf wal-Bayan*. This helps to contribute to the understanding of the development of *tafsir* literature and its some features. The development of *tafsir* literature has a cumulative character, in that, the later *tafsir* literature builds upon the former *tafsir* literature and adds them new exegetical implications and interpretation. Therefore, it is possible to observe the traces and influences of former studies influence over later ones. In this study, the influence of Sa'labî's *al-Kashf wal-Bayan* upon the later works within the area of *tafsir* is sought to examine in an analytical way. The study indicates that some *tafsir* works directly quoted from *al-Kashf* while others referenced to *al-Kashf* by summarising it. The study examines the *tafsir* works that cited directly from *al-Kashf* under the title of "the Effect of the Aspect both Form and Contents," while evaluating the others under the title of "the Effect of the Aspect of Contents". The *tafsirs* of Wahidî, Sem'ânî, Baghawî, İbn al-Cawzî, Tabersî, Nacmaaddin Dâye, Kurtubî, Hâzin and Shirbînî are influenced from *al-Kashf* in terms of form and contents. As to the *tafsirs* of Ibn Atıyya, Ebû Hayyân, Sa'âlibî, Bikâî, Suyûtî, Âlûsî, Shawkânî, İbn Ashûr, it is observable that they have the influences of *al-Kashf* from the point of contents. Particularly, the *tafsir* of Baghavî consist of the quotations from *al-Kashf*. Such studies that help to trace the works and to compare them provide substantial benefits to the understanding of the development of *tafsir* literature and its feature. Nonetheless, these studies contribute to the identification of some flaws (*istinsakh* (copying), *tahqiq* (verifying) and *corrigenda*) in published works and the correction of those flaws and defects.

Keywords: *Tafsir*, Sa'labî, *al-Kashf wal-Bayân*, *Tafsir* Literature.

المفسر الثعلبي وتأثير تأليفه الكشف والبيان في كتب التفسير

ملخص: يهدف هذا البحث إلى التأكيد على مكانة المفسر الثعلبي وتفسيره الكشف والبيان، وإزكاء الوعي بهما وزيادة الاطلاع على تطوّر مناهج كتب التفسير وخصائصها. لقد تطوّر هذا المجال عن طريق التفاعل مع تراكم نتاج الماضي والزيادة فيه. لذلك نعرّ غالباً عند كل خلف على أثر السلف. يحاول هذا البحث الكشف عن تأثير المفسر الثعلبي وتفسيره المسمى بالكشف والبيان في التفسير التي تلته. ونجد أن تلك التفسير التي جاءت من بعده تتضمن اقتباسات كما هي في الكشف أحياناً وملخصة أو محرّفة في حين آخر. تناولنا التفسير التي تركزت فيها العبارات كما هي تحت عنوان "التأثير شكلاً ومضموناً" أما التفسير التي نقلت باختصار فم إدراجها تحت عنوان "التأثير مضموناً". فيندرج الواحد والسمعي والبغوي والطبرسي وابن جوزي ونجم الدين دايه والقرطبي والخازن والشرييني تحت النوع الأول بينما يندرج ابن عطية وأبو حيان والثعلبي والبقائي والسيوطي والألوسي والشوكاني وابن عاشور تحت العنوان الثاني. وقد استفاد البغوي خاصة من تفسير الكشف بشكل ملحوظ. ويندرج بحثنا تحت تلك البحوث التي تعتمد على اقتفاء أثر أو مقارنة الكتابات، وهو ما سيثري تراجع التفسير وسيزيد فهم خصائصها. إضافة إلى ذلك سيفيد في كشف وتصحيح الأخطاء الواردة في استنساخ المطبوعات وتحقيقتها وطبعها.

الكلمات المفتاحية: التفسير، الثعلبي، الكشف والبيان، كتب التفسير.

GİRİŞ

İlim, genellikle mevcudun üzerine eklemeler yapılmasıyla gelişmektedir. Tefsir literatürü de önceki birikimden faydalanıp bazı yeni şeyler ilave edilmesiyle gelişmiştir. Bu durum tefsirlerin yazım sürecinde belirgin şekilde görülmektedir. Örneğin, Mukâtil b. Süleyman (ö.150/767), bazı surelerin başında Mekkî-Medenî bilgilerine ve ayet sayılarına yer vermektedir. Ondan sonra gelen Ebu'l-Leys es-Semerkandî (ö.373/983), bunu bütün surelerin başında yapmaya başlamış, Sa'lebî (ö.427/1035) de onun uygulamasını surelerin kelime ve harf sayısını ekleyerek geliştirmiştir. Ayetlerin tefsiri konusunda ise mesela, Taberî'nin (ö.310/923) tefsirinde, sahabe ve tâbiîn tarafından yapılan ilk yorumlar ile daha sonraki zaman diliminde bu yorumların aşama aşama gelişip genişlemesini görmek mümkündür.¹ Bu, Taberî'den sonra Fahrüddin Râzî (ö.606/1210) başta olmak üzere Âlûsî (ö.1270/1854) ve İbn Âşûr (ö.1973/1393) gibi müfessirlerin tefsirleri ile yoluna devam etmiştir.

Öte yandan tefsirlerin çoğunda aynı bilgilerin yer alması normal karşılanmalıdır. Çünkü lafızların sözlük anlamları belli olduğundan yapılan yorumlar da benzer olabilmektedir. Örneğin, "kalem" kelimesi için her müfessirin farklı bir mana türetmesi mümkün değildir. Bu nedenle, tefsirlerde aynı veya benzer izahlar sıkça görülmektedir. Ayrıca bir konuya dair Hz. Peygamber, sahabe, tâbiîn ve selef imamlarından gelen rivayetler malumdur. Eserlerin çoğunda bu rivayetler de aynen bulunmaktadır. Önceki birikimi toplama ve yansıtmaya çabası neredeyse bütün tefsirlerin ortak özelliğidir. Tefsirlerde, bu ve benzer nedenlerle birbirinin aynı veya benzer cümleler bolca görülmektedir. Onun için tekrarlar, tefsir eserlerinin önemli bir gerçeği olarak kabul edilmelidir.

Bu açıdan bakıldığında, Mukâtil b. Süleyman veya Taberî'nin tefsirlerinden etkilenmeyen bir tefsir neredeyse yoktur. Çünkü tefsir yazımında, doğal olarak önceki önceki eserlerden faydalanılmaktadır. Bu nedenle, her iki eserdeki bilgilerin çoğu, sonraki tefsirlerin neredeyse tamamında görülmektedir. Bilindiği gibi onlar sahabe ve tâbiînden gelen rivayet veya dirayet tefsir malzemesini derleyen ilk eserlerdendir. Sonrakilerin tamamında, isim verilsin veya verilmesin, az ya da çok toplanan bu malzemeye başvurulmaktadır.

¹ Örneğin, Fâtiha suresindeki "sırâtümüstakîm", sahabe ve tâbiîn tarafından, Kur'an, İslam, hidayet ve cennet yolu olarak dört farklı şekilde tefsir edilmiştir. Bu izahlar, bir veya iki kelimedenden oluşmaktadır. Arkadan gelenler ise bu kısa ifadeleri, gelişen ilmi birikim ve toplumun ihtiyaçları doğrultusunda gittikçe genişletmiştir.

Tekrarlar ve benzerlik, tefsirlerin bir gerçeği ise de müfessirlerin anlatım tarzları ve üslupları birbirinden farklıdır. Olması gereken de budur. Ancak bazı tefsirlerin, telif edilirken önceki bazı eserlerin çok fazla tesiri altında kaldıkları görülmektedir. Bu çalışmanın da konusu olan sözkonusu etkilenmeden maksat, aynen veya özet iktibasta bulunulmasıdır. İleride de geleceği üzere Sa'lebî'nin el-Keşf ve'l-Beyân adlı eserinin sonraki birçok tefsiri etkilediği görülmüştür. Bu etki, bazı eserlerde el-Keşf'in cümlelerini birebir aktarma, bazılarında özetleyerek alma, bir kısmında ise onu bilgi kaynağı olarak kullanma şeklindedir. Cümlelerin iktibas edildiği eserler, "hem şekil hem de muhteva açısından etki", diğerleri ise "muhteva yönünden etki" başlıkları altında incelenmiştir. Adı sıkça geçtiği için el-Keşf ve'l-Beyân, "el-Keşf" şeklinde kısaltılmıştır. İncelenen eserler, kronolojik sıraya göre sunulmuştur. Araştırmanın konusunu teşkil eden etkiler, örnek metinler ile gösterilmeye çalışılmıştır. Örneklerin sunumunda, standart bir sayı uygulaması yerine yeterlilik gözetilmiştir.² el-Keşf ile Beğavî'nin (ö.516/1122) Me'âlimu't-Tenzîl'i arasında, diğerlerine göre çok daha özel bir ilişki olduğu için bu konu üzerinde daha geniş durulmuştur. el-Keşf, Ebû Muhammed b. Âşûr tarafından on cilt (2002), Seyyid Kesrevî Hasan tarafından altı cilt (2004) halinde neşredilmiştir.³ Bu çalışmada, her iki baskıdan faydalanılmakla beraber Seyyid Kesrevî Hasan tahkikinde (b) önemli hatalar görüldüğü için Ebû Muhammed b. Âşûr'un çalışması (a) esas alınmıştır.

Çalışmanın amacı, el-Keşf ve'l-Beyân'ın önemini vurgulamak ve bu esere yönelik farkındalığı arttırmaktır. Tefsir ilmi ve literatürünün gelişiminin ve bazı özelliklerinin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamaktır. Aynı zamanda tashih, tahkik veya baskı hatalarının görülüp düzeltilmesi için yol göstermektir. Örneğin, el-Bakara, 2/35. ayetinin tefsirinde, Ebu'l-Muzaffer es-Sem'ânî'nin (ö.489/1096) tefsirinde, "وقال قتادة : شجرة العلم" ifadesi kullanılırken⁴, el-Keşf'te "قيل : إنها شجرة العليم" cümlesi yer almaktadır.⁵ Yine Bakara, 2/101. ayetinin tefsirinde, aynı söz, eserlerden

² Bu çalışmanın ortaya çıkan ilk şeklinde, örneklerin sayısı çok daha fazla idi. Fakat makale hacmini aştığı için bu örneklerin bir kısmına yer verilebilmiştir.

³ Suat Mertoğlu, "Sa'lebî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36: 29. Her iki baskı arasında farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin bk. Hadîd, 57/1-3 ayetlerinin tefsiri. Bu ayetlerin Ebû Muhammed b. Âşûr tahkikli baskıdaki tefsiri, Me'âlimu't-Tenzîl ile uyusmaktadır. Seyyid Kesrevî Hasan tahkikli baskıda ise Sa'lebî'nin üslubu ile de uyusmayan tamamen farklı cümleler yer almaktadır. Ayrıca bk. el-Bakara, 2/42., el-Kasas, 28/14. ve el-Gâşiye, 88/6. ayetlerinin tefsirleri.

⁴ Ebu'l-Muzaffer es-Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'an*, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhim, Ebû Bilâl Ganîm b. Abbâs (Riyad: Daru'l-Vatan, 1997), 1: 68.

⁵ Ebû İshâk es-Sa'lebî, (a) *el-Keşf ve'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'an*, thk. Ebû Muhammed b. Âşûr (Beyrut: Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 2002), 1: 182.

birinde Süfyân b. Uyeyne'den⁶ diğerinde ise Süfyân es-Sevrî'den⁷ nakledilmektedir. İbn Atıyye (ö.541/1147), Sa'lebî'ye göre Mâûn suresinin medenî olduğunu söylemektedir.⁸ Oysa el-Keşf'te Mâûn suresinin mekkî olduğu ifade edilmektedir.⁹ Buna benzer farklılıkların, istinsah veya tahkik hatası olması ve metin karşılaştırmaları yoluyla düzeltilmesi mümkündür.

İbn Kesîr'in (ö.774/1373) üstad müfessir olarak andığı¹⁰ Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrahim es-Sa'lebî, hocası Sülemî (ö.412/1021) ve talebesi Vâhidî (ö.468/1076) gibi Nişâbur ekolünün önemli simalarındandır.¹¹ Mukrî,¹² müfessir, vaiz, edib, sika, hafız, büyük eserler sahibi biridir. İnsanların elinde yaygın olarak bulunan, benzersiz meânî ve işaret çeşitleri, hakikat erbabından sözler, irab ve kıraat vecihleri ihtiva eden meşhur tefsiri de bunlardandır.¹³ Yaşadığı dönemde tefsir ilminde bir benzeri olmayan bir tefsir yazmıştır.¹⁴

İbn Teymiyye'ye (ö.728/1328) göre Sa'lebî, dindar olmakla birlikte sanki geceleyn adeta odun toplayan birisi gibi zayıf veya uydurma bulunduğu bütün rivayetleri tefsirine dercetmiştir.¹⁵ el-Keşf'i rivayet tefsirleri arasında zikreden modern tefsir tarihi yazarlarından M. H. ez-Zehebî (ö.1977/1397), Sa'lebî'yi vaiz, dindar, Arap dili ve edebiyatında üst seviyede bir alim olarak tanıtmaktadır. el-Keşf'te, dilbilgisi, şiir ve ahkâm konularında gayet geniş bilgiler verildiğini söylemektedir.¹⁶ Rivayete göre Kuşeyrî (ö.465/1072), rüyasında Sa'lebî hakkında salih adam dendiğini görmüştür.¹⁷ İbn Teymiye ve Zehebî'nin dindarlık vurgusu, muhtemelen Kuşeyrî'nin bu rüyasına dayanmaktadır. İbnü'l-Cevzî'nin (ö.597/1201), el-Keşf'te, surelerin fazileti başta olmak üzere zayıf rivayetler dışında

⁶ Sa'lebî, (a) *el-Keşf*, 1: 242.

⁷ Semânî, *Tefsîru'l-Kur'an*, 1: 114.

⁸ Kadı Ebû Muhammed b. Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, thk. Abdusselam Muhammed (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2001), 5: 527.

⁹ Sa'lebî, (a) *el-Keşf*, 10: 304.

¹⁰ Ebu'l-Fidâ İsmail b. Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm* (Kahire: Daru'l-İhyai Kütübü'l-Arabi, ts.), 4: 574. "وقال الأستاذ المعسر الثعلبي في تفسيره"

¹¹ Mertoğlu, "Sa'lebî", 36: 29.

¹² Mukrî: Kıraatleri sağlam ve kesintisiz bir isnadla almış bir üstattan müşâfehe yoluyla (ağızdan ağza) rivayet eden kıraat alimini ifade eder (Abdülhamit Birışık, "Kıraat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 25: 426.

¹³ Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ* (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1991), 2: 19-20.

¹⁴ Ebu'l-Abbâs Şemsüddin b. Hallikân, *Vefeyâtu'l-ayân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, thk. İhsan Abbâs, (Beyrut: Dâru Sadr, 1990), 1: 79.

¹⁵ Takıyyuddin Ahmed b. Teymiye, *Mukaddime fi usûli't-tefsîr* (Beyrut: Daru Mektebeti'l-Hayat, ts.), 31.

¹⁶ Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn* (Kahire: Daru'l-Kütübü'l-Hadise, 1976), 1: 227, 229-231.

¹⁷ İbn Hallikân, *Vefeyât*, 1: 80.

tenkit edilecek bir şey bulunmadığını ifade ettiği söylenmektedir.¹⁸ Zerkeşî ise (ö.794/1392) el-Keşf'te kıssaların ağır bastığını,¹⁹ Sa'lebî'nin surelerin faziletlerine dair senedleriyle uydurma rivayetler vermesinden daha çok, Zemaşerî (ö.538/1144) gibi bu rivayetleri senedsiz verenlerin kınanması gerektiğini²⁰ belirtmiş ve el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'an'da bazı konuları el-Keşf'ten örnekler alarak izah etmiştir.²¹

Suyûtî (ö.911/1505) de Sa'lebî'yi, kıssalara ve seleften sahih veya batıl haber nakline düşkün biri olarak nitelemektedir.²² Fakat el-İtkân'da ondan yedi ayrı yerde bilgi nakletmekten de geri durmamaktadır.²³ Ömer Nasuhi Bilmen (ö.1971/1391), Sa'lebî'nin meşhur bir alim, Kur'an ilimlerinde zamanının birincisi, lügat, edebiyat ve tarihte imam olduğunu, bununla beraber tefsirinde bazı zayıf kaviller ve aslı esası olmayan kıssalar bulunduğunu ifade etmektedir.²⁴ Bergamalı Ahmed Cevdet (ö.1926/1344) ise onu ve tefsirini, "Bu zatın tefsirinde zayıf görüşler, yalan kıssalar pek çoktur" şeklindeki bir cümle ile tanıtmaktadır.²⁵ M. H. ez-Zehebî de yukarıda da geçtiği üzere, Sa'lebî'nin şahsından övgüyle söz etmekle birlikte oldukça abartılı ifadelerle, tefsirinin dinen ve aklen kabul edilemeyecek hurafe ve yalanlar ile dolu olduğunu, kıssacılığı sebebiyle meşhur eseri Arâisi'l-Mecâlis'teki gibi israiliyata çok yer verdiğini söylemektedir.²⁶

Zehebî'nin İbn Teymiye'den ve İsmail Cerrahoğlu'nun²⁷ da Zehebî'den alıntıları sayesinde, el-Keşf ve'l-Beyân'dan israiliyat, uydurma ve zayıf rivayetler yönüyle söz edilmesi, yakın dönemde ona yeterince değer verilmemesine neden olmuştur. Oysa eserde, sözkonusu rivayetler dışında çok değerli bilgiler bulunmaktadır. Nitekim bunun farkında olan Hellmutter Ritter (ö.1971/1391) ve

¹⁸ Cemaleddin b. Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire* (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 4: 285.

¹⁹ Bedreddin ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'an* (Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1957), 1: 13.

²⁰ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1: 432.

²¹ Örneğin bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, 1: 435, 2: 246, 367. Zerkeşî'nin, el-Keşf'te kıssalara çokça yer verilmesini vurgularken, ondaki dilbilgisi müktesebatından bahsetmemesi önemli bir eksiklik olarak dikkat çekmektedir.

²² Celaleddin es-Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'an* (Kahire: Mektebetu's-Safâ, 2006), 4: 174.

²³ Örneğin bk., Suyûtî, *el-İtkân*, 1: 50, 153.

²⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, *Tabakatü'l-Müfessirin-Büyük Tefsir Tarihi*, (İstanbul: Ravza Yayınları, 2015) 1: 406-407. Bilmen, el-Keşf'in Fatih kütüphanesindeki bir nüshasından hareketle Sa'lebî'yi övmektedir. Fakat sözünü ettiği nüshadan aktardığı bilgileri matbu olan el-Keşf'te bulmak mümkün olmamıştır.

²⁵ Cevdet Bey, *Tefsir Usulü ve Tarihi* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2002), 115.

²⁶ Zehebî, *et-Tefsir ve'l-müfessirîn*, 1: 231-233.

²⁷ İsmail Cerrahoğlu, "es-Sa'lebî ve Tefsiri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi* sy. 4 (1980): 60.

Schwally (ö.1919/1337) gibi bazı müsteşrikler tarafından değerli bir eser olarak kabul edilmektedir.²⁸ Ayrıca benzer zayıf, uydurma rivayet ve israiliyat türü haberlerin, Taberî'nin tefsiri başta olmak üzere birçok eserdeki varlığı bilinmektedir. Fakat aynı tonda tenkidin onlara yapılmadığı görülmektedir. Kaldı ki, el-Keşf'teki nakillerin çoğu Taberî, Beğavî, İbnü'l-Cevzî, Kurtubî (ö.671/1273), İbn Kesîr, Suyûtî gibi çok sayıda müfessirin tefsirlerinde de bulunmaktadır. Bu durum, tefsir tarihinde müfessirler ve eserlerinin objektif değerlendirilmediğini ve biraz da algılar üzerinden kanaat oluşturulduğunu göstermektedir.

el-Keşf'in mukaddimesi, bir çok açıdan dikkat çekici önemli özelliklere sahiptir. Sa'lebî, burada tefsir tarihi ve literatürünün genel bir analizini yapmakta, müfessirleri ve eserlerini çeşitli gruplara ayırmaktadır. Bu açıdan, el-Keşf'in mukaddimesinin tefsir tarihinde -günümüze kadar ulaşabilen eserler arasında- ilklerden olduğu söylenebilir. Sa'lebî; Mücâhid (ö.103/721), Mukâtil, Süddî (ö.127/745) ve Kelbî (ö.146/763) gibi müfessirleri, tefsirden ahkâmı soyutlama, helal-haramı beyan etmeme, selef-i salihin ve tâbiînin büyük alimlerinin bidat ehline reddiye usulüne uymama ile tenkit etmektedir. Taberî ve kendi hocası Ebû Muhammed Abdullah b. Hâmid el-İsfehânî'nin (ö.?) tefsirlerini, rivayetlerin ve tariklerinin çokluğu nedeniyle uzun olmakla eleştirmekte, bu kadar kalabalığın anlamaya zarar verdiğini²⁹ ifade etmektedir.³⁰ Bu bölümde kurduğu cümleler, onun analitik bir zekâyâ sahip olduğunu göstermektedir. Zira o, kendi dönemine kadar tefsir yazım usullerini ve eksik yönlerini tahlil etmiş ve bundan hareketle daha iyi bir tefsir yazımını hedeflemiştir.

el-Keşf, müellifinin kullandığı kaynakları ve yazarlarını belirtme özelliği ile de tefsir edebiyatının ilk örneklerindedir. Sa'lebî, el-Keşf'i telif ederken yüz kitaptan ve üç yüze yakın şeyhten faydalandığını belirtmektedir. Önce tefsir imamlarının izahlarını aldığı rivayet tariklerini³¹ ayrıntılı bir şekilde vermektedir. Bu isnadların

²⁸ Bk. Hellmutt Ritter, "Ayasofya Kütüphanesinde Tefsir İlmine Ait Yazmalar", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Mecmuası* sy. 7-8 (1945): 11; Carl Brockelmann, "Sa'lebî", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1996), 10: 125.

²⁹ "واز نحام العلوم مضلة للفهوم"

³⁰ Sa'lebî, (a) *el-Keşf*, 1: 74. Daha fazla bilgi için bk. Süleyman Mollaibrahimoğlu, *Süleymaniye Kütüphanesinde Bulunan Yazma Tefsirler* (İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları, 2002), 46.

³¹ Rivayet tarikleri, "İbn Abbâs, İkrime, Kelbî, Mücâhid, Atâ el-Horasânî, Hasan el-Basrî, Ebu'l-Âliye ve Rebî', Muhammed b. Ka'b el-Kurazî, Mukâtil b. Hayyân, Mukâtil b. Süleyman, İbn Cüreyc, Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, Vekî' b. Cerrâh, Hişâm b. Beşîr, Şibl b. Abbâd, Verkâ b. Ömer, Zeyd b. Eslem, Ravh b. Ubade, Muhammed b. Yusuf el-Furâtî, Kabîsa b. Ukbe, Said b. Mansûr, Musa b. Mesud el-Hindî, İbn Vehb el-Kureşî, Abdulhamid, Muhammed b. Eyyûb, İbn Keysân, Ebû Hamza es-Sumâlî, Müseyyeb

kahir ekseriyeti İbn Abbâs'a (ö.68/687) ulaşmaktadır. Bundan dolayı el-Keşf'te İbn Abbâs'a 1680 civarı atıfta bulunmaktadır. Sözü edilen isnadlar, çok sayıda tefsir kaynağına da işaret etmektedir. Mukâtil, Taberî ve İbn Ebî Hâtim'in (ö.327/938) tefsirleri, bunların en dikkat çekenleridir. Sa'lebî, tarikleri zikrederken, bazı tefsirleri hangi tarihte okuyup öğrendiğini belirtmektedir. Verilen tarihlere göre tefsirini 408'den³² sonra yazdığı anlaşılmaktadır. Bu tarikler, ilk dört asırdaki tefsir faaliyetleri, tefsirin gelişimi, aktarımı ve tefsir edebiyatı hakkında önemli ipuçları taşımaktadır. Ayrıntılı analizler bu ipuçlarını görmeyi sağlayacaktır. Ayrıca bugüne ulaşamayan bazı tefsirlerin isimlerini tespit imkânı da verecektir.

Sa'lebî, yararlandığı tefsir kaynaklarından kendi dönemine ait olanları şöyle açıklamaktadır: Kitâbu Mâlik, Kitâb-u Urve, Hakâiku't-Tefsîr, Kitâbu İbn Mübârek, Tefsîru'n-Nebî, Tefsîru Cibrîl, Tefsîru Ebî'l-Kâsım b. Habîb, Tefsîru Ebî Bekr b. Fûrek, Tefsîru Ebî Amr el-Furâtî (el-Bustânî), Tefsîru Abdillâh b. Hâmid. Bu eserlerin müelliflerini de kaydetmektedir. Meâni'l-Kur'an kaynaklarını ise ayrıca zikretmektedir. Bunlar, Ğarîbu'l-Ahfeş, Kitâbu'l-Ğarâib, Kitâbu'n-Nazm, Meâni'z-Zeccâc, Meâni Ubeyd, Meâni Ferrâ.³³

Sa'lebî, adını zikrettiği kaynaklarından, örneğin Mücâhid'den 1000, Kelbî'den 600, Mukâtil b. Süleyman, İkrime ve Süddî'den 500, Ferrâ'dan 400, Kisâî'den 350, Ebû Ubeyde'den 200, Ahfeş'ten 160, Zeccâc ve Mukâtil b. Hayyân'dan 100 civarında nakilde bulunmaktadır. Taberî, Mücâhid, Mukâtil, Süddî ve Kelbî gibi müfessirleri mukaddimesinde tenkit ettikten sonra, onlardan çok sayıda nakilde bulunması tutarsızlık gibi görülebilir. Fakat o, adı geçen isimlerin tefsir metodundaki eksikliklere dikkat çekmekte ve buna meydan vermeyen bir eser telif etmeyi hedeflediği için onların aktardığı bilgilerden faydalanmada sakınca görmemektedir. Ayrıca bazı hususlarda eleştirilen bir kişinin, doğru bulunan başka görüşlerinin alınması da bilimsel bir tavır olarak kabul edilmelidir.

Nakle dayalı yöntem ile yazılan el-Keşf'te, Taberî'nin tefsirine 100, İbn Ebî Hâtim'in ise 80 civarında yerde atıfta bulunmaktadır. Kaynak göstermeden de onlardan yararlanılmaktadır. Fakat Sa'lebî'nin seçtiği ve naklettiği bilgilerde, dirayet ehlinin tevil içerikli izahları daha ağır basmaktadır. Bu nedenle el-Keşf'in,

b. Şerîk'in tefsirlerini" hangi kanallardan aldığını gösteren isnadlardan oluşmaktadır. (Sa'lebî, (a) *el-Keşf*, 1: 75-83)

³² Bk. Sa'lebî, (a) *el-Keşf*, 1: 76.

³³ Sa'lebî, (a) *el-Keşf*, 1: 83-85.

şeklen rivayet ama muhteva olarak dirayet görünümüyle her iki yöntemi birleştiren bir eser gibidir.

Sa'lebî, tefsir kaynaklarını kaydettikten sonra Kur'an'ı anlamının önemini vurgulamaktadır. Ardından tefsir ve tevili ayrı ayrı tanımlamaktadır. Ona göre tefsirde "habere" dayanmadan söz söylemek yanlıştır. Ancak tevilde, ayet muhtemel manalarından birine sarf edileceği için iş kolaydır. Kur'an ve sünnet ışığında, alimlerin teville dayalı anlamlar çıkarıp (istinbat), söz söylemelerinde bir sakınca yoktur.³⁴ Bu değerlendirmeleri, onun tefsire yaslanmakla beraber teviden de yana olduğunu göstermektedir. Nitekim o, dirayet ve değerlendirme olmaksızın, tefsirin sadece rivayete dayanmasını doğru bulmamaktadır. Diğer taraftan da isnadın ilmin rüknü ve direği olduğunu, isnadsız ilim olamayacağını, aksi halde isteyenin istediğini söyleyeceğini ifade etmektedir.³⁵ Bununla beraber muhteva bakımından fevkalade hatalı bazı rivayetleri de tenkit etmekten geri durmamaktadır.³⁶ Bu bilgiler de onun, rivayet ve dirayet usulünü birleştiren bir eser yazmayı hedeflediğini göstermektedir.

el-Keşf'in en belirgin özelliği, nakil, dil, şiir, kıraat ve tarih alanlarındaki birikimidir. Tefsir literatüründeki yeri incelendiğinde, Taberî'nin tefsir yazım yöntemini geliştiren bir eser hüviyetinde olduğu anlaşılmaktadır. Rivayet ve dirayet malzemesini önemli ölçüde ihtiva etmekle beraber Taberî'nin tefsirinden farklı özelliklere sahiptir. Sa'lebî, Taberî'yi tefsir derlemede mahir ve başarılı bir önder olarak görmekte fakat eserinde, tekrarlara, tariklere, rivayetlere ve gereksiz bilgilere çokça yer vermesini ve ayrıca irşad olmak isteyen okuyucuları dikkate almamasını eleştirmektedir. Kendisinin ise insanların ihtiyaçlarına cevap verecek kapsamlı, öğretici, öz, anlaşılır, sistemli bir tefsir yazmak istediğini ifade etmektedir. Bu cümleler, onun tefsir yazımında Taberî'nin yöntemini geliştirmek istediğini ihsas etmektedir. Sa'lebî, bunu yaparken -kabaca ifade edilecek olursa- adeta Taberî ve Mukâtil b. Süleyman'ın temsil ettiği iki ana damara dayanmış, hem rivayet hem de dirayete dayalı tefsir yazım yönteminin yerleşmesinde önemli rol oynamıştır. Ayrıca Taberî ve Sa'lebî'nin mukaddimelerine dikkatlice bakıldığında,

³⁴ Sa'lebî, (a) *el-Keşf*, 1: 87. Sa'lebî, ayetleri tefsir ederken dikkat edilmesi gereken anlam boyutlarını da ortaya koymaktadır. Bunları, besâit, mukaddemât, aded, terfilât, kısas, rivâyât, vucûh, kırâât, ilel, ihticâcât, arabîyye, lüğât, i'râb, muvâzenât, tefsîr, te'vîlât, meânî, cihât, ğavâmiz, müşkilât, ahkâm, fıkhiyât, işârât, fezâil, kerâmât, ahbâr, müteallikât şeklinde saymaktadır. (Sa'lebî, (a) *el-Keşf*, 1: 75) Bu taksimat, onun "anlam ve yorum" konusundaki bütüncül bakış ve analiz kabiliyetine işaret etmektedir.

³⁵ Sa'lebî, (a) *el-Keşf*, 1: 74. "ولولا الإسناد لقال من شاء ما شاء"

³⁶ Bk. Sa'lebî, (a) *el-Keşf*, 6: 126.

her ikisinin de öncekilerde bulunmayan özelliklere sahip oldukları görülmektedir. Bu özellik de Sa'lebî'nin, Taberî'yi baz aldığı iddiasını kuvvetlendirmektedir.

Sa'lebî, tefsir kaynaklarını ve rivayet tariklerini mukaddimede ayrı ayrı zikretmedeki amacın, isnadları tekrarlamaya ihtiyaç kalmaması olduğunu belirtmektedir.³⁷ Kendisine kadar uzanan bazı isnadlar hariç, eser içinde Taberî'nin tefsirindeki gibi sık sık sened ve rivayet tekrarları bulunmamaktadır. Bu özelliği ile Sa'lebî, eserleri günümüze ulaşan müfessirler arasında, senedleri hafzederek tefsiri daha okunur hale getirme usulünü yerleştiren müfessirdir. Onun tesiriyle, sonraki müfessirlerin tefsir yazımında aynı usulü uyguladığı görülmektedir.

Yaşadığı dönemin şartları itibariyle, mevcut malzemeden seçilenlerin nakline dayalı ama yüzü tevile dönük tefsir yazımının daha doğru olacağını düşünen Sa'lebî, naklettiği görüşler arasında tercihler yapmaktadır. Hurûf-u mukattaa gibi zor bir konuda, ulaştığı bütün görüşleri aktardıktan sonra kendi tercihini belirtmektedir. Ona göre hurûf-u mukattaa, Kur'an'ın icazını ve Hz. Peygamberin doğruluğunu ortaya koymaktadır. Zira bunlar, Arap lisanını oluşturan yirmi sekiz harften biridir. Böylece müşriklere uyarı ve meydan okumada (tahaddî) bulunmaktadır. Bu harflerden oluşan Kur'an'ın, Hz. Peygamber tarafından uydurulduğunu iddia ediyorsalar, kendilerinin de benzerini getirmeleri gerekmektedir.³⁸

el-Keşf, tefsir alanında oldukça geniş bir malumat kaynağıdır. Başta tefsir nakilleri olmak üzere, dil, kıraat ve şiir alanlarında çok sayıda bilgiyi, izahı ve sözü kayıt altına almaktadır. Bu bilgilerin bir kısmı Taberî'nin tefsirinde bulunmamaktadır. Böylece o, kendinden önceki bilgilerin günümüze ulaşmasında önemli bir köprü vazifesi görmektedir.³⁹ Mükerrer nüzul örneğinde olduğu gibi⁴⁰ birçok konuda ilk bilgilere el-Keşf'te rastlanmaktadır.

el-Keşf'te, iman, gayb, takva, ihlas, din, emr-i bi'l-maruf ve nehy-i ani'l-münker, tevekkül, hac, kebâir, nikah, talak, gibi önemli konularda, "فصل في..." kalıbıyla müstakil başlıklar açılarak bilgiler verilmektedir. Sa'lebî, aynı zamanda konulu tefsir örneği sayılabilecek bu uygulamasıyla da öncülerdendir. el-Keşf'te,

³⁷ Sa'lebî, (a) *el-Keşf*, 1: 75.

³⁸ Sa'lebî, (a) *el-Keşf*, 1: 137-138.

³⁹ M. Akif Koç, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri İbn Ebî Hâtim Örneğinde Bir Literatür İncelemesi* (Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2003), 94.

⁴⁰ Abdullah Aygün, "Tefsir Tarihi Açısından Mükerrer Nüzûl Görüşünün Tenkidi", *Usûl İslam Araştırmaları Dergisi* sy. 21, (2014): 43.

yaklaşık yüz yerde kullanılan “ قال أهل المعاني ” ibaresi ile dilcilerin açıklamalarının aktarılmasını tefsir literatürüne kazandıran da O’dur.

Bütün bu özellikleri ile Sa’lebî’nin el-Keşf’i, nakil ağırlıklıdan rey ağırlıklı tefsir yazımına geçişte çok önemli bir role sahiptir. Yaklaşık bir asır sonra Zemahşerî ile iyice yerleşen dirayet ağırlıklı yöntem giden yolda önemli bir köşe taşı konumundadır. Fakat bu eseri, tefsir tarihinde hak ettiği şöhrete sahip olamamıştır. Peygamberler tarihine dair Kitâbu’l-Arâisi’l-Mecâlis fî Kısâsi’l-Kur’ân adlı eseri ise el-Keşf’ten daha meşhur olmuş ve yayılmıştır.⁴¹ Oysa bugüne ulaşabilen literatür incelendiğinde, el-Keşf’in Mukâtil b. Süleyman ve Taberî’nin tefsirleri kadar olmasa da kendinden sonraki eserlerin çoğunu etkilediği ve onlara kaynaklık ettiği görülmektedir.

el-Keşf’i, İbn Ebî Rendeka et-Turtûşî (ö.520/1126)⁴² ve Ebû Muhammed Behzâd b. Ali (ö.?) Muhtasarı Tefsiri’s-Sa’lebî adlı eserleriyle özetlemiştir.⁴³ Mecdüddin İbnü’l-Esrî (ö.606/1210),⁴⁴ el-İnsâf fi’l-Cem Beyne’l-Keşf li’s-Sa’lebî ve’l-Keşşâf adlı tefsiri ile el-Keşf ve’l-Beyân ve Zemahşerî’nin el-Keşşâf’ını cem etmiştir. Abdülkadir b. Ebu’l-Kasım b. Muhammed el-İrakî (ö.1288/1871?) de el-Keşf üzerine haşiye yazmıştır.⁴⁵ Sa’lebî ve el-Keşf, tefsir edebiyatı dışındaki bazı eserlere de kaynak olmuştur. İbn Kudâme (ö.620/1223), Ebû Şâme (ö.665/1267), Nevevî (ö.676/1277), İbn Teymiye, Zeylâ (ö.762/1360) ve İbn Hacer’in (ö.852/1449) çeşitli eserleri bunların bir kısmıdır.

Bu çalışma kapsamında tespit edilebildiği kadarıyla, Vâhidî, Sem’ânî, Beğavî, İbn Atıyye, Taberî (ö.548/1154), İbnü’l-Cevzî, Necmeddin Dâye (ö.654/1256), Kurtubî, Hâzin (ö.741/1341), Ebû Hayyân (ö.745/1344), Se’âlibî (ö.875/1471), Bikâî (ö.885/1480), Suyûtî, Şirbînî (ö.977/1570), Bursevî (ö.1137/1725), Şevkânî (ö.1250/1834), Âlûsî ve İbn Âşûr, el-Keşf’i kaynak olarak kullanmıştır. Adı geçen müfessirler, dil izahları, rivayetler, kıraat, şiir ve tarih gibi alanlarda ondan önemli ölçüde faydalanmıştır. Tefsir edebiyatının bu en önemli simalarının yazdığı eserlerin bir kısmı, hem şekil hem muhteva, bir kısmı ise sadece muhteva yönüyle el-Keşf’in tesirini taşımaktadır. Ayrıca büyük oranda el-Keşf ile aynı cümlelerden oluşan Me’âlimu’t-Tenzîl, daha makbul ve meşhur olması nedeniyle çok sayıda

⁴¹ Cerrahoğlu, “es-Sa’lebî ve Tefsiri”, 55.

⁴² Ebû Bekr Muhammed b. Velîd b. Muhammed b. Halef b. Ebî Rendeka el-Fihri et-Turtûşî (İbn Ebî Rendeka).

⁴³ Mertoğlu, “Sa’lebî”, 36: 29; Cerrahoğlu, “es-Sa’lebî ve Tefsiri”, 56.

⁴⁴ Ebu’s-Saâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî.

⁴⁵ Mertoğlu, “Sa’lebî”, 36: 29.

tefsire kaynak olmuştur. Onun tesirlerinin çoğu da el-Keşf'in hesabına dahil edilmelidir.

el-Keşf'i birçok açıdan tenkit eden istidrâk⁴⁶ türü müstakil bir eser bulunmaktadır. İbnü'l-Muzaffer er-Râzî⁴⁷ (ö.631/1234) Mebâhisü't-Tefsîr adlı bu eserinde el-Keşf'teki rivayet, dil bilgisi, fıkıh, kıssa, kıraat ve yorum gibi farklı alanlarda kendince tespit ettiği hataları, 255 örnekte “قال-قلت” kalıbıyla göstermekte ve düzeltmektedir.⁴⁸ Ancak Râzî'nin el-Keşf'i seçmesi tesadüf değildir. Zira onun tenkitlerinin sadece Sa'lebî'yi ilgilendirmediği, önceki tefsir malzemesinin tamamında hatalı görülen hususları konu edindiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla el-Keşf'in seçilme nedeni bu malzemeyi derleyen bir eser olmasıdır. Mebâhisü't-Tefsîr'deki tenkitler de aslında Sa'lebî'ye değil, çeşitli izahların ve rivayetlerin ilk kaynağı olan şahıslara ve eserlere gitmektedir. Mesela, el-Keşf'ten alınarak hatalı olduğu ifade edilen bir cümlenin, İbn Abbâs, Mücâhid veya Katâde gibi sahabe ve tâbiînin sözü olarak kaydedildiği görülmektedir. Eleştiri konusu olan birçok rivayet, Taberî'nin tefsirinde veya hadis kaynaklarında yer almaktadır. Bununla beraber, sadece el-Keşf'i ilgilendirmeyen ve aslında genel tefsir birikimine yöneltilen bu tenkitlerin bir kısmı polemik olsa da genelde dikkate değer olduğunu belirtmek gerekir.

Aynı zamanda Sülemî'nin öğrencisi olan Sa'lebî'nin el-Keşf'i, Necmeddin Dâye'nin Bahrû'l-Hakâik adlı tasavvufî tefsirine de (zahiri tefsir kısmına) kaynaklık etmektedir.⁴⁹ Fakat el-Keşf'in, işârî/tasavvufî tefsir olarak nitelenmesi⁵⁰ yerinde değildir. Süleyman Ateş, “İşârî Tefsir Okulu” adlı çalışmasında, el-Keşf'i “işârî tefsirin büyük inkişaf dönemi” eserleri arasında göstermektedir.⁵¹ Muhtemelen Sa'lebî ile hocası Sülemî arasındaki bağdan hareketle çıkarılan bu sonuç⁵² gerçeği yansıtmamaktadır. Çünkü el-Keşf'te, “قال أهل الإشارة” kalıbıyla yirmi civarında yorum nakledilir ki, bunlar oldukça kısa cümlelerdir. Ateş'in konuyla ilgili verdiği tek örnekte de görüleceği gibi Sa'lebî, önce ayetin genel tefsirini

⁴⁶ Yanlışları düzelterip, eksikleri tamamlayan.

⁴⁷ Ebu'l-Abbâs Bedreddin Ahmed b. Muhammed b. Muzaffer b. Muhtâr er-Râzî.

⁴⁸ Bk. Ahmed b. Muzaffer b. Muhtâr er-Râzî, *Mebâhisü't-tefsîr*, thk. Hâtim b. Âbid b. Abdillâh el-Kureşî (Riyad: Künûzü'l-İşbilye, 2009).

⁴⁹ Mertoğlu, “Sa'lebî”, 36: 29; Hamid Algar, “Bahrû'l-Hakâik ve'l-Meânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4: 515.

⁵⁰ Süleyman Ateş, *İşârî Tefsir Okulu* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974), 96; Algar, “Bahrû'l-Hakâik ve'l-Meânî”, 4: 515; Süleyman Uludağ, “İşârî Tefsir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23: 427.

⁵¹ Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, 96.

⁵² Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, 97.

yapmaktadır. Sonra bir cümle ile “İşaret ehli şöyle dedi: Kalbini çoluk çocuğu düşünmekten boşalt” şeklinde bir yorum paylaşmaktadır.⁵³ “الله نور السموات والارض”⁵⁴, “يا ايها النفس المطمئنة”⁵⁷, “ولا اقسام بالنفس اللوامة”⁵⁶, “هو الاول والاخر والظاهر والباطن”⁵⁵ gibi ayetlere dair el-Keşf’te işârî yorum bulunmamaktadır. Oysa bu ayetler, işârî tefsir açısından oldukça önemlidir.

O halde Âlûsî’nin Rûhu’l-Me’ânî’si gibi el-Keşf’in de işari tefsirler kategorisinde zikredilmesi isabetli değildir. Zira Âlûsî, işârî yorumları savunmakta, tefsirinde dikkat çekecek oranda bunlara yer vermektedir.⁵⁸ Ancak işârî yorumları az⁵⁹ olduğu için el-Keşf’in bu kategoriye sokulması doğru gözükmemektedir.

Buraya kadar verilen bilgilerden anlaşılacağı üzere el-Keşf, nakil açısından müfessirlerin çoğu tarafından Taberî’nin tefsirinden sonra kullanılan en önemli kaynaklardandır. Bütün bunlara rağmen onun yeterince şöhret bulamamasının muhtemel sebepleri; rivayet ağırlıklı tefsir yazımından dirayet ağırlıklı tefsir yazımına geçiş dönemi eseri olması, Sa’lebî’nin kıssacılığı, israiliyat, zayıf, uydurma, garip rivayet ve nakillere tenkitsiz yer vermesi, Şia kaynaklı bazı yorum ve rivayetler aktarması, haberî sıfatlar denilen manevî müteşabihlerin teviline dair selef akidesini benimsemekle beraber bazen bu çizgiden uzaklaşması olarak gösterilebilir.

Sözü edilen sebeplerden, rivayet ve nakiller konusundaki zafiyetin, Sa’lebî’nin kapsamlı bir eser yazma ve tefsir yazımında Taberî’nin yöntemini geliştirme ve geçme muhtemel hedefinden kaynaklandığı söylenebilir. Zira onun, zayıf ya da tutarlı olup olmamasına bakmaksızın meşhur alimlerin sözlerini, vakıf olduğu bilgileri kayıt altına alma çabası, Taberî ile benzerlik göstermektedir. Şia kaynaklı bilgilere yer vermesi de bu kapsamda değerlendirilebilir. Sa’lebî, istiva, vech, yed gibi haberi sıfatlar konusunda ise selef akidesini benimseyerek, bu sıfatların

⁵³ Bk. Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, 97-98 .

⁵⁴ en-Nûr, 24/35.

⁵⁵ el-Hadîd, 57/3.

⁵⁶ el-Kiyâme, 75/2.

⁵⁷ el-Fecr, 89/27.

⁵⁸ Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, 252-257.

⁵⁹ Mollaibrahimoğlu, *Yazma Tefsirler*, 47. el-Keşf’te, eş-Şuarâ, 26/79. ayetinin tefsiri, işârî yorumun en önemli örneğidir. Burada genel tefsir yanında, Süfyân es-Sevrî, İbrahim b. Edhem, Zünnûn el-Mısırî, Ebû Bekr Verrâk gibi meşhur mutasavvıflardan bazı sözler aktarılmaktadır. el-Keşf’te, adı geçenlerden mesela Ebû Bekr Verrâk’tan elli civarında yerde nakilde bulunmaktadır. Bunların çoğunluğu zahiri tefsirdir. Ayrıca Ebû Bekr Verrâk’ın sözlerine çok sayıda müfessir de atf yapmaktadır.

mahiyetlerinin bilinemeyeceğini ve tevil edilemeyeceğini söylemektedir.⁶⁰ Ancak el-Bakara, 2/29. ayetindeki "istiva" ile 115. ayetindeki "vech" sıfatlarını tefsir etmektedir.⁶¹ Aynı surenin 210. ayetindeki "ityân" sıfatına dair açıklamaları ve bazı değerlendirmeleri ile selef akidesinden uzaklaşarak tevil yolunu tutmaktadır.⁶²

Sa'lebî'nin bu tutumunun, 4. asrın sonu ve 5. asrın başı itibarıyla geniş kabul görmesi beklenmemelidir. Bu durum da yeterince şöhret bulamamasında etkili olmalıdır. Fakat onun haberi sıfatların teviline dair selef ile kelim yaklaşımını birleştiren bu tavrı kritik önemdedir. Zira Sa'lebî, bu usul ile haberi sıfatların tevilinin tamamen benimsenmesine giden yolu açan öncülerdendir. el-Keşf'ten sonra yazılmış birçok tefsirde, bu yöntemi yani selef akidesini benimsemekle beraber haberi sıfatların tevillerine yer verilmesini görmek mümkündür. Bunu sağlayan en önemli etken, el-Keşf'tir.

2. Sa'lebî ve el-Keşf ve'l-Beyân'ın Tefsir Literatürüne Şekil ve Muhteva Yönünden Etkisi

Burada şekil ve muhteva yönünden etki ile el-Keşf'in cümlelerinin aynen alınması kastedilmektedir. Zira başka bir tefsirdeki cümlelerin aynen alınması, sadece bilgi ve içerik olarak değil aynı cümleler nedeniyle şekil bakımından da etkilenmeyi göstermektedir. Sözü edilen alıntılamanın oranı, aşağıda da görüleceği üzere eserden esere değişmektedir. Tespit edilebildiği kadarıyla el-Keşf'in hem şekil hem de muhteva bakımından etkilediği eserler, kronolojik olarak Vâhidî, Sem'ânî, Beğavî, Tabersî, İbnü'l-Cevzî, Necmeddin Dâye, Kurtubî, Hâzin ve Şirbînî'nin tefsirleridir.

2.1. el-Keşf ve'l-Beyân'ın, el-Vecîz ve el-Basît'e Etkisi

Nişabur'lu olan Ebu'l-Hasan Alî b. Ahmed b. Muhammed el-Vâhidî'nin, tefsir ve kıraat ilmini tahsil ettiği hocalarının en önemlisi, Ebû İshâk es-Sa'lebî'dir. el-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz ile el-Basît fî Tefsîri'l-Kur'an adlı eserlerinin temel kaynaklarından biri, Sa'lebî'nin el-Keşf'idir.⁶³ el-Basît'in tahkikli baskısının dipnotlarında, el-Keşf'in adının sıkça geçtiği görülmektedir. Tefsirleri

⁶⁰ Salebî, (a) *el-Keşf*, 4: 239, 6: 126, 9: 231.

⁶¹ Sa'lebî, (a) *el-Keşf*, 1: 173, 263.

⁶² Sa'lebî, (a) *el-Keşf*, 2: 128. Sa'lebî, on bir yerde Mutezilenin görüşlerinden söz etmekte ve bunları tenkit etmektedir. Ancak en-Nisâ, 4/131. ve 133. ayetlerinin tefsirinde, Mutezile ve Cübbâ'î'den görüşler aktarması da dikkat çekmektedir. Bk. Sa'lebî, (a) *el-Keşf*, 3: 398, 399.

⁶³ Abdurrahman Çetin, "Vâhidî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42: 438. Vâhidî'nin el-Vasît adlı tefsiri için ise el-Alak, el-Beyyine, ez-Zilzâl, el-Âdiyât surelerinin tefsirleri karşılaştırılabilir.

incelendiğinde, Vâhidî'nin yaygın bir şöhrete sahip olduğu esbâb-ı nüzul alanında⁶⁴ da rivayetlerinin önemli bir kısmını Sa'lebî'den aldığı anlaşılmaktadır. Vâhidî, Taberî'nin tefsiri başta olmak üzere diğer eserleri de kaynak olarak kullanmaktadır. el-Vecîz ve el-Basît üzerinde, el-Keşf'in hem şekil hem de muhteva bakımından etkisine şu örnekler verilebilir:

1. el-Bakara, 2/89. Ayetinin Tefsiri

{ولما جاءهم كتاب} يعني القرآن {مصدق} موافق {لما معهم} {وكانوا} يعني اليهود {من قبل} أي من قبل بعث محمد يستنصرون {على الذين كفروا} بمحمد عليه السلام وكتابه ويقولون: اللهم انصرنا بالنبي المبعوث في آخر الزمان.
(Vâhidî, *el-Vecîz*, 1: 117)

{ولما جاءهم كتاب من عند الله} يعني القرآن {مصدق} موافق... {وكانوا} يعني اليهود {من قبل} أي من قبل بعث محمد صلى الله عليه وسلم {يستفتون} يستنصرون.... {على الذين كفروا} مشركي العرب وذلك أنهم كانوا يقولون إذا حزم أمر ودهمهم عدو: اللهم انصرنا عليهم بالنبي المبعوث في آخر الزمان الذي نجد نفعه وصفته في التوراة.

(Sa'lebî, (a) *el-Keşf*, 1: 234, (b) *el-Keşf*, 2: 153)

2. el-Bakara, 2/98-99. Ayetlerinin Tefsiri

{من كان عدوا لله وملائكته ورسوله وجبريل وميكال فإن الله عدو للكافرين} أي من كان عدوا لأحد هؤلاء فإن الله عدو له لأن عدو الواحد عدو الجميع وعدو محمد عدو الله والواو هنا بمعنى (أو) كقوله {ومن يكفر بالله وملائكته وكتبه ورسوله الآية} لأن الكافر بالواحد كافر بالكل {ولقد أنزلنا إليك آيات بينات} دلالات واضحات وهذا جواب لابن صوريا حين قال: يا محمد ما أنزل عليك من آية بينة فنتبعك بها... قال مالك بن الصيف: والله ما عهد إلينا في محمد عهد ولا ميثاق فأنزل الله تعالى....

(Vâhidî, *el-Vecîz*, 1: 120-121)

ومعنى الآية من كان عدوا لأحد هؤلاء فإن الله عدو له والواو فيه بمعنى أو. كقوله تعالى {ومن يكفر بالله وملائكته وكتبه الآية} لأن الكافر بالواحد كافر بالكل. فقال ابن صوريا: يا محمد ما جئتنا بشيء نعرفه وما أنزل الله عليك من آية بينة فنتبعك بها. فأنزل الله عز وجل {ولقد أنزلنا إليك آيات}... قال مالك بن الصيف: إن الله ما عهد إلينا في محمد عهد ولا ميثاق فأنزل الله تعالى هذه الآية.

(Sa'lebî, (a) *el-Keşf*, 1: 241, (b) *el-Keşf*, 1: 160)

3. Âl-i İmrân, 3/102. Ayetinin Tefsiri

{يا أيها الذين آمنوا اتقوا الله حق تقاته} وهو أن يطاع فلا يعصى ويذكر فلا ينسى ويشكر فلا يكفر فلما نزل هذا قال أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم: ومن يقوى على هذا؟ وشق عليهم فأنزل الله تعالى {فاتقوا الله ما استطعتم} فنسخت الأولى.

(Vâhidî, *el-Vecîz*, 1: 225)

عن عبد الله قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم {حق تقاته} أن يطاع فلا يعصى وأن يذكر فلا ينسى وأن يشكر فلا يكفر... قال المفسرون: فلما نزلت هذه الآية قالوا: يا رسول الله ومن يقوى على هذا وشق عليهم فأنزل الله تعالى {فاتقوا الله ما استطعتم} فنسخت هذه الآية.

(Sa'lebî, (a) *el-Keşf*, 3: 161; (b) *el-Keşf*, 2: 115-116)

4. el-Bakara, 2/286. Ayetinin Tefsiri

والوسع... وهو اسم لما يسع الإنسان ولا يضيق عليه... معناه أنه كلف المؤمنين ما هم له مستطيعون، لأنه قال: {يريد الله بكم} وقال تعالى: {وما جعل عليكم في الدين من حرج} وقال: {فاتقوا الله ما استطعتم} وهذا أحسن ما قيل في تفسير هذه الآية، وذلك أن الوسع دون الطاقة... ومعنى {لا تؤاخذنا}: لا تعاقبنا وإنما جاء بلفظ المفاعلة وهو فعل واحد؛ لأن المسيء قد أمكن من نفسه، وطرق السبيل إليها بفعله، وكأنه أعان عليه من يعاقبه بذنبه، ويأخذه به، فشاركه في أخذه وقوله تعالى: {إن نسينا}... فيكون له تأويلان: أحدهما: ما قاله الكلبي، وهو أن بني إسرائيل كانوا إذا نسوا شيئاً عجلت لهم العقوبة بذلك، فأمر الله نبيه - صلى الله عليه وسلم - والمؤمنين أن يسألوه ترك مواظبتهم بذلك... وقوله تعالى: {أو أخطأنا} الصحيح في اللغة: أن يقال: خطى الرجل: إذا أتم، فهو خاطئ أتم. وأخطأ: إذا لم يصب الصواب... وقوله تعالى: {ربنا ولا تحمل علينا إصراً}... فقال ابن عباس في رواية الوالبي وعطاء عطية يعني: عهداً وميثاقاً ولا نطيقه ولا نستطيع القيام به فتعذبنا بنقضه وتركه كما حملته على اليهود فلم يقوموا به... وقال كثير من أهل المعاني: الإصر: الثقل، أي لا تشق علينا، ولا تشدد ولا تغلظ الأمر علينا، كما شددت على من قبلنا من اليهود، وذلك أن الله تعالى فرض عليهم خمسين صلاة، وأمروهم بأداء ربع أموالهم في الزكاة، ومن أصاب ثوبه نجاسة أمر بقطعها، ونحو هذا من الأتقال التي

⁶⁴ Vâhidî'nin tefsirleri de hocası Sa'lebî'ninki gibi en azından modern dönemde yeterli ilgiyi görmemiştir. Esbâb-ı nüzul alanında şöhret bulmasının bunda etkisi olabilir. Oysa el-Vecîz, el-Vasît veya el-Basît, sonradan yazılan tefsirlerin neredeyse tamamına yakınında kaynak olarak kullanılmıştır.

كانت عليهم، يدل على هذا قوله في صفة هذه الأمة: {ويضع عنهم إصرهم والأغلال التي كانت عليهم} وهذا قول أبي عبيدة والمؤرج والقتبي والزجاج وابن الأنباري.

(Vâhidî, *Tefsîru'l-basît*, 4: 532-540)

والوسع : اسم لما يسع الإنسان وما يشق عليه ... ولم يكلفهم إلا ما هم له مستطيعون ، فقال {يريد الله بكم اليسر} وقال {ما جعل عليكم في الدين من حرج} وقال {فاتقوا الله ما استطعتم}... قال الثعلبي : وهذا قول حسن لأن الوسع ما دون الطاقة... {ربنا لا تؤاخذنا} لا تعاقبنا. قال أهل المعاني : وإنما خرج على لفظ المفاعلة وهو فعل واحد ؛ لأن المسميء قد أمكر وطرق السبيل إليها وكأنه أعان عليه من يعاقبه بذنبه وبأخذه به فشاركه في أخذه {إن نسينا}... قال الكلبي : كانت نبي إسرائيل إذا نسوا شيئاً مما أمروا به وأخطأوا ، عجلت لهم العقوبة فيحرم عليهم شيء من مطعم أو مشرب على حسب ذلك الذنب ، فأمر الله تعالى نبيه والمؤمنين أن يسألوه ترك مؤاخذتهم بذلك... {أو أخطأنا} جعله بعضهم من القصد والعمد ، يقال : خطيء فلان إذا تعدد خطأ خطأ... {ربنا ولا تحمل علينا أصراً} قال بعضهم : يعني عهداً وعقداً وميثاقاً لا نطبق ذلك ولا نستطيع القيام به فتعدينا بنقصه {كما حملته على الذين من قبلنا} يعني اليهود فلم يقوموا به... وقال بعضهم : الأصر : التقل ، أي لا تشفق علينا ولا تشدد ولا تغلظ الأصر علينا كما شددت على من كان قبلنا من اليهود ، وذلك أن الله تعالى فرض عليهم خمسين صلاة ، وأمرهم بأداء ربح أموالهم في الزكاة ، ومن أصاب ثوبه نجاسة قطعها ، ومن أصاب منهم دنبا أصبح وذنبه مكتوب على بابه ، ونحوها من الأثقال والأغلال التي كانت عليهم . وهذا معنى قول عثمان بن عطاء⁶⁵ ومالك بن أنس وأبي عبيدة والمؤرخ⁶⁶ والقتبي وابن الأنباري يدل عليه قوله {ويضع عنهم إصرهم والأغلال التي كانت عليهم}.

(Sa'lebî, (a) *el-Keşf*, 2: 305-308, (b) *el-Keşf*, 1: 487-489)

Örneklerden, Vâhidî'nin, Sa'lebî ve Taberî'nin tefsirlerini birleştirdiği ve başka kaynaklardan da yararlandığı anlaşılmaktadır. Sa'lebî de önceki tefsirlerden alıntılar yapmaktadır. Ancak o, çoğunlukla kendi cümleleri ile bu bilgileri aktarmaktadır.

2.2. el-Keşf ve'l-Beyân'ın, Tefsîru'l-Kur'an'a Etkisi

Tefsîru'l-Kur'an'ın müellifi Ebu'l-Muzaffer Mansur b. Muhammed b. Abdülcebbâr es-Sem'ânî, Merv'de doğmuştur. Burada bulunan Benî Temîm'in Sem'ânî kabilesinden olması dolayısıyla Sem'ânî nisbesiyle anılmaktadır. Sem'ânî, selef akidesine sahiptir ve haberi sıfatların teviline karşıdır. Fakat bunların tevili sadedindeki bütün görüşleri de aktarmaktadır.⁶⁷ Tefsîru'l-Kur'an veya Kitabu't-Tefsîr adıyla anılan eserin kaynaklarından biri de Sa'lebî kanalıyla gelen tefsirdir.

Sem'ânî, Sa'lebî gibi tefsirde şiir ile istişhada önem vermektedir. Sadece Bakara suresinin tefsirinde yüzden fazla şiir aktarmaktadır. Kendine kadar uzanan bazı senedler ile rivayetlerde bulunması, diğer rivayetlerin çoğunun senedlerini hazfetmesi de Sa'lebî'nin metodu ile aynıdır. Dil izahlarına, kıraat bilgisine, surelerin faziletlerine dair rivayetlere önem vermesi de benzer bir yöntem takip ettiğini göstermektedir. Ayrıca Sa'lebî gibi selef akidesi gereği manevi müteşabihlerin teviline karşı olmakla beraber bunların başkalarının yapılan tevillerine yer vermektedir.⁶⁸

⁶⁵ Bu cümle Me'âlimu't-Tenzîl'de, "عثمان و عطاء" kaydı ile yer almaktadır. Doğrusu el-Keşf'teki gibidir.

⁶⁶ el-Basît'teki "المؤرج" kaydı daha doğrudur. Müerric b. Amr es-Südüsi el-Basrî.

⁶⁷ Abdullah Aygün, "Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36: 463.

⁶⁸ Aygün, "Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer", 36: 463.

Tefsîru'l-Kur'an, el-Keşf'ten bir miktar daha küçük hacimlidir. Sem'ânî'nin el-Keşf'ten yararlanması, daha çok özetleme, kısa cümleler alma veya mana olarak faydalanma şeklindedir. Dolayısıyla el-Keşf'in bu esere etkisi kısmidir. Vâhidî'nin el-Basît'i ile Tefsîru'l-Kur'an dikkatli bir çalışma ile karşılaştırıldığında, Sem'ânî'nin, Sa'lebî'nin tefsirini Vâhidî kanalıyla aldığı anlaşılmaktadır. Tefsîru'l-Kur'an üzerinde el-Keşf'in hem şekil hem de muhteva bakımından etkisine şu örnekler verilebilir:

1. el-Bakara, 2/27-28. Ayetlerinin Tefsiri

{الذين ينقضون عهد الله من بعد ميثاقه} أي يخالفون أمر الله . والميثاق : مفعال من التوثقة وهو العهد المؤكد . وفي معناه قولان : أحدهما أنه أراد نقض الميثاق الأول الذي أخذ على آدم وذريته بقوله {ألت بربكم قالوا بلى}. وقيل : أراد به نقض الميثاق الذي أخذ على النبيين وسائر الأمم أن يؤمنوا بمحمد بقوله {وإذا أخذ الله ميثاق النبيين . . .} الآية {ويقطعون ما أمر الله به أن يوصل} فيه ثلاثة أقوال ؛ أحدها أنهم يقطعون ما أمروا بوصله من الإيمان بمحمد وبسائر الرسل . وقيل : أراد به قطع الرحم . والأول أولى ؛ لأنه أعم ، وقيل : أراد به قطع العمل عن القبول ؛ فإنهم لم يعملوا بما قبلوا {ويفسدون في الأرض} بالمعاصي {وأولئك هم الخاسرون} المغبونون {كيف تكفرون بالله} قاله تعجبا...

(Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'an*, 1: 62)

{الذين ينقضون} أي يتركون ويخالفون ، وأصل النقض : الكسر {عهد الله} أمره الذي عهد إليهم يوم الميثاق بقوله تعالى {ألت بربكم قالوا بلى} وما عهد إليهم في التوراة أن يؤمنوا بمحمد صلى الله عليه وسلم وضمته نعتة وصفته {من بعد ميثاقه} توكيده وتشديده ، وهو مفعال من الوثيقة {ويقطعون ما أمر الله به أن يوصل} يعني الأرحام ، وقيل : هو الإيمان بجميع الرسل والكتب ، وهو نوع من الصلة ؛ لأنهم قالوا {نؤمن ببعض ونكفر ببعض} فقطعوا ، وقال المؤمنون {لا نفرق بين أحد من رسله} فوصلوا. {ويفسدون في الأرض} بالمعاصي وتعويق الناس عن الإيمان بمحمد صلى الله عليه وسلم والقرآن. {وأولئك هم الخاسرون} أي المغبونون بالعقوبة وفوت المثوبة. ثم قال : لمشركي مكة على التعجب {كيف تكفرون بالله وكنتم}....

(Sa'lebî, (a) *el-Keşf*, 1: 173, (b) *el-Keşf*, 1: 95)

2. el-Bakara, 2/46. Ayetinin Tefsiri

{الذين يظنون} يستيقنون . والظن يكون بمعنى الشك ، ويكون بمعنى اليقين ، قال الله تعالى {إني ظننت أني ملاق حسابيه} أي استيقنت ، وقال الشاعر : فقلت لهم ظنوا بألفي مقتع.... سراتهم في الفارسي المسرد.

(Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'an*, 1: 75)

{الذين يظنون} يعلمون ويستيقنون ، كقوله تعالى {إني ظننت أني ملاق حسابيه} أي أيقنت به. وقال دريد بن الصمة : فقلت لهم ظنوا بألفي مدجج... سراتهم في الفارسي المسرد. يعني أيقنوا. والظن من الأضداد يكون شكاً ويقينا كالرجاء يكون أملاً وخوفاً .

(Sa'lebî, (a) *el-Keşf*, 1: 189; (b) *el-Keşf*, 1: 111)

3. el-Müzzemmil, 73/7. Ayetinin Tefsiri

{إن لك في النهار سبحا طويلا} أي فراغا طويلا للاستراحة . وقال ابن قتيبة : سبحا طويلا ، أي تصرفا وإقبالا وإدبارا في أمورك . وقرأ يحيى بن يعمر : سبحا طويلا بالخاء المعجمة. قال ثعلب : السبح هو الاضطراب ، والسبح هو السكون. ومنه قوله عليه الصلاة والسلام لعائشة رضي الله عنها في السارق منها : لا تستبخي برأيك عليه ، أي : لا تخفي.

(Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'an*, 6: 79)

{إن لك في النهار سبحا طويلا} في حوائجك. وأصل السبح سرعة الذهاب وقرأ يحيى بن يعمر : سبحا بالخاء المعجمة ، أراد خفة وسعة واستراحة ، ومنه قول النبي لعائشة رضي الله عنها وقد دعت على سارق قد سرقها : لا تسبخي بدعائك عليه. أي لا تخفي . والتسبيح توسيع القطن والصوف وتنقيشهما ، يقال للمرأة سبخي قطنك ، ويقال لقطع القطن إذا ندف : سبانخ قال ثعلب : السبح التردد والاضطراب والسبح السكون.

(Sa'lebî, (a) *el-Keşf*, 10: 62; (b) *el-Keşf*, 6: 304-305)

Son örnekteki hadis, kaynaklarda Sa'lebî'nin naklettiğinden farklı şekilde bulunmaktadır. Sem'ânî'nin lafızları ise tarafımızdan hiçbirinde bulunamamıştır. Ayrıca aşağıdaki el-Keşf ve'l-Beyân'ın, Me'âlimu't-Tenzîl'e etkisine dair örneklerde de el-Keşf'in Tefsîru'l-Kur'an'a etkisini görmek mümkündür.

2.3. el-Keşf ve'l-Beyân'ın, Me'âlimü't-Tenzîl'e Etkisi

Me'âlimü't-Tenzîl, Horasan'da Merv ve Herat şehirleri arasında bulunan Bağşur (Bağ) beldesinde doğan Muhyissünne Hüseyin b. Mesud b. Muhammed el-Ferrâ el-Beğavî'nin tefsiridir. Selef akidesini benimseyen Beğavî'nin Şerhu's-Sünne ve Mesâbihu's-Sünne adlı eserleri ise onun hadiste imam olduğunu göstermektedir. Uzmanlık alanı hadis olmakla beraber en meşhur eseri Me'âlimü't-Tenzîl adlı tefsiridir. Bu eserinde, ayetleri hadislerle, sahabe, tâbiîn ve daha sonraki alimlerin görüşleriyle açıklamaktadır.⁶⁹

Me'âlimü't-Tenzîl, yazıldığı dönemden itibaren çok rağbet görmüş, birçok esere kaynak olmuştur. Ali b. Muhammed el-Hâzin'in Lübâbu't-Te'vîl'inin temel kaynağı Me'âlimü't-Tenzîl'dir. İbn Kesîr, Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm'de, Cemâleddin el-Kâsımî Mehâsinu't-Te'vîl'de, Zerkeşî el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân'da ve Suyûtî el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân'da ondan yararlanan müelliflerden bazılarıdır.⁷⁰ Bu listeye Hatip Şirbînî, Seyyid Kutub ve Hamdi Yazır da eklenebilir.⁷¹

Yüksek lisans tezleri ve makalelere de konu olan Me'âlimü't-Tenzîl'e dair ülkemizdeki çalışmaların çoğunda, eserin neredeyse tamamına yakının el-Keşf ile aynı cümlelerden oluştuğu yani etkinin boyutları tam olarak tespit edilememiştir. TDV İslam Ansiklopedisi "Me'âlimü't-Tenzîl" maddesinde, bu eserin temel kaynağının Sa'lebî'nin el-Keşf ve'l-Beyân'ı olduğu bir cümle ile ifade edilmekte başka bir açıklama yapılmamaktadır.⁷² Söz konusu maddenin yazarı da olan Saffet Bakırcı, doktora tezinin Me'âlimü't-Tenzîl'in etkilendiği tefsirler başlığı altında, zaman zaman el-Keşf'ten aynen nakiller yapıldığını, tertip düzen bakımından aralarında benzerlik olduğunu ve sanki temel kabul edilen el-Keşf ve'l-Beyân'a ekleme ve çıkarmalar ile yeni bir kimlik kazandırıldığını ifade etmektedir.⁷³ Bakırcı'nın tespitine göre Me'âlimü't-Tenzîl, el-Keşf'in özeti olmakla beraber imam Beğavî'nin çeşitli tefsirlere müracaat ederek topladığı, potasında eriterek kendi

⁶⁹ Mevlüt Güngör, "Beğavî, Ferrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5: 340; Saffet Sancaklı, "Beğavî ve Hadis Sahasındaki Çalışmaları", *Diyanet İlmî Dergi* sy. 3, (1998): 80 vd.

⁷⁰ Saffet Bakırcı, "Me'âlimü't-Tenzîl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 28: 204.

⁷¹ Bakırcı, *Me'âlimü't-Tenzîl'in Rivayet Tefsirleri İçindeki Yeri* (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1990), 185.

⁷² Bakırcı, "Me'âlimü't-Tenzîl", 28: 204. Me'âlimü't-Tenzîl üzerine Ali Eroğlu, "Müfessir Bağavî, Hayatı ve Tefsirindeki Metodu" (1987) ve Saffet Bakırcı, "Me'âlimü't-Tenzîl'in Rivayet Tefsirleri İçindeki Yeri" (1990) adlı doktora tezleri hazırlamıştır. el-Keşf üzerine ise tamamlanmış bir doktora çalışması tarafımızdan tespit edilememiştir.

⁷³ Bakırcı, *Me'âlimü't-Tenzîl'in Rivayet Tefsirleri İçindeki Yeri*, 175.

damgasını vurduğu bilgilerin yeni bir şeklidir.⁷⁴ Adı geçen tez çalışması incelendiğinde, el-Keşf'in Me'âlimu't-Tenzîl üzerindeki tesirinin farkedildiği ancak bunun çapının ve boyutlarının tespit edilemediği anlaşılmaktadır. Ayrıca her iki eser karşılaştırılırken Me'âlimu't-Tenzîl'in farklı ve daha üstün yönleri öne çıkarılmaya gayret edilmektedir. Şayet etkinin boyutları tam olarak tespit edilmiş olsaydı, aynen alıntılar üzerinde genişçe durulurdu. Bu durum, Bakırcı'nın, el-Keşf'in yazma nüshaları üzerinde çalışmasından kaynaklanmış olmalıdır. Zira el-Keşf ve'l-Beyân, ilk defa 2002 yılında basılmıştır.

Ali Eroğlu ise "Müfessir Beğavî, Hayatı ve Tefsirindeki Metodu" başlıklı doktora çalışmasında, bu etkiyi daha iyi görmüştür. Bazı örnekler vererek her iki eseri karşılaştırmış, el-Keşf'in tesirini göstermeye çalışmıştır.⁷⁵ Fakat Eroğlu da yazma nüshalar üzerinde çalıştığı için, Me'âlimu't-Tenzîl'in el-Keşf'ten oldukça az farka sahip olduğunu yeterince tespit edememiştir.

Beğavî, mukaddimesinde, İbn Abbâs, Mücâhid, İkrime, Atâ b. Ebî Rebâh, Hasan el-Basrî, Katâde, Ebu'l-Âliye, Muhammed b. Ka'b el-Kurazî, Zeyd b. Eslem, Kelbî, Dahhâk, Mukâtil b. Hayyân, Mukâtil b. Süleyman, Süddî gibi imamlardan tefsiri naklettiğini ifade etmektedir. Dikkat edilecek olursa bu isimler el-Keşf'in mukaddimesinde aynen zikredilmektedir. Yine mukaddimedede, adı geçen selef imamlarından gelen bilgilerin çoğunu da Ebû Said Ahmed b. İbrahim eş-Şüreyhî (ö.474/1081?) ve Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrahim es-Sa'lebî'den aldığını belirtmektedir.⁷⁶ Fakat tefsirin içinde Sa'lebî'nin adı sadece yüzden fazla hadis veya sahabe kavli rivayetlerinin isnadlarında geçmektedir. Ayrıca Beğavî'nin, mukaddimedede değindiği hususlar, el-Keşf'te aynen bulunmaktadır. Kaynakları ve tarihleri zikretme usulü ve kaynakların adları hemen hemen aynıdır. Mukaddimedede farklı tarafları, Sa'lebî önceki tefsirler hakkında değerlendirmeler yaparken, Beğavî'nin buna gerek görmemesi ve rey ile tefsirin caizliği tartışmalarına kısaca değinmesidir.⁷⁷

Me'âlimu't-Tenzîl ile Beğavî'nin Ebû Said eş-Şüreyhî kanalıyla aldığı Sa'lebî'nin el-Keşf'i çoğunlukla aynı cümlelere sahiptir. Ya da Me'âlimu't-Tenzîl, el-

⁷⁴ Bakırcı, *Me'âlimü't-Tenzîl'in Rivayet Tefsirleri İçindeki Yeri*, 151.

⁷⁵ Ali Eroğlu, *Müfessir Beğavî, Hayatı ve Tefsirindeki Metodu* (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1987), 90-103, 274-281.

⁷⁶ Ebû Muhammed Hüseyin el-Beğavî, *Tefsîru'l-Beğavî (Me'âlimu't-tenzîl)*, thk. Halid Abdurrahman Akk, Mervân Süvâr (Beyrut: Daru'l-Marife, 1992), 1: 28.

⁷⁷ Beğavî, *Me'âlimu't-tenzîl*, 1: 27-35.

Keşf'in cümlelerinin aynen veya özet iktibasından oluşmaktadır.⁷⁸ Her iki eserin rastgele açılacak sayfalarında bu durumu görmek mümkündür. Me'âlimu't-Tenzîl dışında da bir başka tefsirin az ya da çok iktibasından oluşan eserlerin varlığı bilinmektedir. Modern dönemde kabul edilmeyen bu uygulamanın, önceleri hangi saiklerle yapıldığı ve nasıl karşılandığı, farklı bir araştırma konusudur. Ayrıca Sa'lebî'nin tefsirinin Beğavî'ye yazılı bir nüsha olarak mı yoksa sadece hıfz yoluyla belli tariklerin kesişmesi sonucu mu ulaştığı sorularına sağlıklı cevap verme imkanı da ancak böyle araştırmalar ile olacaktır. Bu nedenle burada sadece durum tespiti yapılmakta, olumlu ya da olumsuz bir değerlendirmeye gidilmemektedir.

Sözü edilen ihtisar yapılırken, el-Keşf'te bol miktarda bulunan şiirlere çok az yer verilmiştir. el-Keşf'in en önemli özelliklerinden olan dil izahlarının bir kısmı alınmış, ayrıntılar ise alınmamıştır. Ayetlerin izahı sadedinde aktarılan geniş bilgilere gerek görülmemiştir. Haberi sıfatlar hususunda selef yolu tutulmuş fakat az da olsa bunların bazı tevilleri aktarılmıştır. Surelerin faziletine dair rivayetlerin, tarih ve kıssa anlatımlarının da çoğuna yer verilmemiştir. el-Keşf'teki zayıf, uydurma rivayetlerin, israiliyat türü haberlerin bir kısmı da alınmamıştır. Kısacası, Me'âlimu't-Tenzîl'de hadis, fıkıh ve kıraat alanlarında bir miktar farklılık mevcuttur. Ayrıca Beğavî, Zeccâc'dan ve Kisâî'den Sa'lebî'ye göre biraz daha fazla nakilde bulunmuştur.⁷⁹

Öte yandan Beğavî, el-Keşf'te yer almayan bazı hadislerle yer vererek hadis birikimini kullanmaktadır. el-Keşf'te bulunmayan bazı fikhî bilgileri okuyucuya aktarmaya önem vermektedir. Örneğin, el-Bakara, 2/229. ayetinin tefsirinde "talak"ın uygulanması ve el-Bakara, 2/275. ayetinin tefsirinde "riba" konusunda verilen bazı bilgiler el-Keşf'te bulunmamaktadır. el-Bakara, 2/29. ayetinin tefsiri sonunda verilen kıraat bilgisinde olduğu gibi kıraat konusunda da zaman zaman

⁷⁸ Öte yandan TDV İslam Ansiklopedisi "İsrailiyat" maddesinde, "Beğavî'nin tefsiri, kendisinin de mukaddimede belirttiği gibi Sa'lebî'nin eserinin bazı uydurma rivayetleri çıkarılmış özeti gibidir" denilmektedir. (Birişik, "İsrailiyat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23: 200) Oysa Beğavî'nin mukaddimede böyle bir ifadesi bulunmamaktadır. Muhtemelen iki eseri ilk defa karşılaştıran İbn Teymiye'nin, Me'âlimu't-Tenzîl'in Sa'lebî'nin tefsirinin muhtasarı olduğunu fakat Beğavî'nin mevzu rivayetler ve bidat görüşlerden eserini koruduğunu, Sa'lebî'nin ise önceki tefsirlerden sahil, zayıf veya mevzu ne bulursa naklettiğini belirten cümleleri (İbn Teymiye, *Mukaddime fi usûli't-tefsîr*, 31, 51) ile bir karışıklık olmuştur.

⁷⁹ Sa'lebî, Zeccâc'dan 100, Kisâî'den 350; Beğavî ise Zeccâc'dan 186, Kisâî'den 400 civarında nakilde bulunmaktadır. Öte yandan el-Keşf'te, Mücâhid'den 1000, İkrime'den 500, Ferrâ'dan 400, Ebû Ubeyde'den 200, Ahfeş'ten 160 civarında görüş aktarılırken, Me'âlimu't-Tenzîl'de ise bu oran Mücâhid'den 900, İkrime'den 400, Ferrâ'dan 200, Ebû Ubeyde'den 150 ve Ahfeş'ten 50 civarındadır. Aradaki fark, Me'âlimu't-Tenzîl'in muhtasar oluşundan kaynaklanmaktadır.

el-Keşf'ten ayrılmaktadır. Me'âlimu't-Tenzîl'de nadiren de olsa el-Keşf'ten tamamen farklı tefsir örnekleri de mevcuttur. Mesela, el-Mülk, 67/23. ve el-Müzzemmil, 73/20. ayetlerinin tefsirleri el-Keşf'ten farklıdır. Onun el-Keşf'ten ayrıştığı noktalar, az da olsa başka kaynaklardan faydalandığını göstermektedir ki, Ebu'l-Muzaffer es-Sem'ânî'nin Tefsîru'l-Kur'an'ı bunlardan biridir. Bu tefsirin de Me'âlimu't-Tenzîl'de etkisi bulunduğu bilinmektedir.⁸⁰ Fakat onun etkisi el-Keşf'e göre çok sınırlıdır. Bunun yanında ders aldığı hocalarından olan Vâhidî'nin tefsirleri de Beğavî tarafından kaynak olarak kullanılmıştır. Fakat Sem'ânî de Vâhidî de tefsirde Sa'lebî'nin tesiri altındadır.

Hal böyleyken, Me'âlimu't-Tenzîl, el-Keşf'ten daha fazla tanınan ve meşhur olan bir eserdir. İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) veritabanında yapılan makale ve tez arama sonuçları bile bunu göstermektedir. Me'âlimu't-Tenzîl'i konu edinen çalışmalar çok daha fazladır. Oysa araştırmacıların Me'âlimu't-Tenzîl üzerine yaptıkları çalışmaların çoğu, aynı zamanda el-Keşf üzerine yapılmış demektir. Ya da Me'âlimu't-Tenzîl'in kaynak gösterildiği birçok bilginin asıl kaynağı el-Keşf'tir.⁸¹ Ancak Beğavî'nin tefsirini çeşitli açılardan ele alan tez veya makale çalışmalarının bir kısmında, Sa'lebî'nin ya da el-Keşf'in adının hiç geçmediği görülmektedir. Aşağıdaki örnekler de bu durumun klasik dönemde bile çoğu müellif tarafından farkedilmediğine işaret etmektedir.⁸² Ayrıca Beğavî'nin tefsirinin daha meşhur oluşu nedeniyle çok sayıda esere kaynaklık etmesi, el-Keşf'in onun aracılığıyla daha geniş bir etki alanına ulaşmasını sağlamaktadır. Me'âlimu't-Tenzîl üzerinde el-Keşf'in hem şekil hem de muhteva bakımından etkisine şu örnekler verilebilir:⁸³

a. Aynen Alıntılarının Etkisi

Me'âlimu't-Tenzîl'de el-Keşf'in etkisi genellikle aynen alıntılar şeklindedir. Bu alıntılar yapılırken gerek görülmeyen bazı cümleler veya kelimeler çıkarılmaktadır.

⁸⁰ Aygün, "Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer", 36: 463.

⁸¹ Örneğin, TDV İslam Ansiklopedisi "Zeyd b. Eslem" maddesinde, Zeyd'in tefsirinin Beğavî'nin tefsirinde bulunduğu belirtilmektedir. (Muhammed Fatih Kesler, "Zeyd b. Eslem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44: 319) Oysa Beğavî, Zeyd b. Eslem'in tefsirini el-Keşf'ten almaktadır.

⁸² Kurtubî'yi hariç tutmak gerekir. Çünkü o, Sa'lebî ve el-Keşf'i kaynak olarak kullanmakta fakat Beğavî ve Me'âlimu't-Tenzîl'den söz etmemektedir.

⁸³ Me'âlimu't-Tenzîl'in, bu çalışmada esas alınan Halid Abdurrahman Akk-Mervân Süvâr tahkikine dayalı baskısı ile Muhammed Abdullah en-Nemr-Osman Cuma Damîriyye-Süleyman Müslim el-Harş tahkikli diğer baskısı arasında bazı farklar bulunmaktadır. Bk. el-Bakara, 2/29., 43., 48., 104., 138., 195., en-Nisâ, 4/1., el-Mâide, 5/1. ayetlerinin tefsirleri.

1. el-Bakara, 2/42. Ayetinin Tefsiri

{ولا تلبسوا الحق بالباطل} أي لا تخلطوا، يقال: لبس الثوب بلبس لبسا، وليس عليه الأمر بلبس لبسا أي خلط. يقال: لا تخلطوا الحق الذي أنزلت عليكم من صفة محمد صلى الله عليه وسلم بالباطل الذي تكتبونه بأيديكم من تغيير صفة محمد صلى الله عليه وسلم. والأكثرون على أنه أراد لا تلبسوا الإسلام باليهودية والنصرانية. وقال مقاتل: إن اليهود أقرروا ببعض صفة محمد صلى الله عليه وسلم وكنتموا بعضا ليصدقوا في ذلك فقال: ولا تلبسوا الحق الذي تقررون به بالباطل يعني بما تكتبونه، فالحق ببيانهم، والباطل كتمانهم {وتكنتموا الحق} أي لا تكنتموه، يعني نعت محمد صلى الله عليه وسلم {وأنتم تعلمون} أنه نبي مرسل.

(Beğavî, Me'âlimu't-tenzîl, 1: 67)

{ولا تلبسوا الحق} ولا تخلطوا، يقال: لبست عليهم الأمر ألبسه لبسا إذا خلطته عليهم أي خلطت وشبهت الحق الذي أنزل اليكم من صفة محمد صلى الله عليه وسلم {الباطل} الذي تكنتموه، وهو تجدونه في كتبكم من نعتة وصفته. وقال مقاتل: إن اليهود أقرروا ببعض صفة محمد صلى الله عليه وسلم وكنتموا بعضا واختلفوا في ذلك، فقال الله عز وجل {ولا تلبسوا الحق} الذي تقررون به وتبينونه بالباطل، يعني بما تكنتموه، فالحق ببيانهم والباطل كتمانهم. وقيل: معناه ولا تلبسوا الحق.... من الباطل صفة أو حال {وتكنتموا الحق} يعني ولا تكنتموا الحق كقوله تعالى {ولا تخونوا الله والرسول وتخونوا أماناتكم}. {وأنتم تعلمون} أنه نبي مرسل.

(Sa'lebî, (a) el-Keşf, 1: 187; (b) el-Keşf, 1: 109)

Bu örnekte Beğavî, az da olsa Vâhidî ve Sem'ânî'nin tefsirlerinden de yararlanmaktadır. Sa'lebî, Vâhidî, Sem'ânî'nin cümleleri de Taberî ve Mukâtil'in tefsirlerinde bulunmaktadır.

2. el-Bakara, 2/176. Ayetinin Tefsiri

{ذلك بأن الله نزل الكتاب بالحق} يعني ذلك العذاب بأن الله نزل الكتاب بالحق فأنكره وكفروا به وحينئذ يكون {ذلك} في محل الرفع وقال بعضهم محله نصب معناه فعلنا ذلك بهم {بأن الله} أي لأن الله نزل الكتاب بالحق فاختلفوا فيه وقيل معناه ذلك أي فعلهم الذي يفعلون من الكفر والاختلاف والاجترأ على الله من أجل أن الله نزل الكتاب بالحق وهو قوله تعالى {إن الذين كفروا سواء عليهم أأنذرتهم أم لم تنذره لا يؤمنون ختم الله على قلوبهم} {وإن الذين اختلفوا في الكتاب} فأمنوا ببعض وكفروا ببعض {لفي شقاق بعيد} أي في خلاف وضلال بعيد.

(Beğavî, Me'âlimu't-tenzîl, 1: 142)

{ذلك بأن الله نزل الكتاب بالحق} قال بعضهم معناه {ذلك} العذاب {بأن الله نزل الكتاب بالحق} واختلفوا فيه، وحينئذ تكون {ذلك} في محل الرفع، وقال بعضهم محله نصب. معناه فعلنا ذلك بهم بأن الله عز وجل، أو لأن الله نزل الكتاب بالحق، واختلفوا فيه، وكفروا به فزاع حرف الصفة. وقال الأخفش: خبر ذلك مضممر معناه: ذلك معلوم لهم بأن الله نزل الكتاب بالحق. وقال بعضهم معناه {ذلك} أي فعلهم الذين يفعلون من الكفر والاختلاف والاجترأ على الله تعالى من أجل أن الله نزل الكتاب بالحق، وتنزيله الكتاب بالحق هو اخباره عنهم {إن الذين كفروا سواء عليهم أأنذرتهم أم لم تنذره لا يؤمنون ختم الله على قلوبهم}. {وإن الذين اختلفوا في الكتاب} فأمنوا ببعض وكفروا ببعض. {لفي شقاق بعيد} في خلاف، وضلال طويل.

(Sa'lebî, (a) el-Keşf, 2:48; (b) el-Keşf, 1: 243)

3. Âl-i İmrân, 3/28. Ayetinin Tefsiri

{لا يتخذ المؤمنون الكافرين أولياء من دون المؤمنين} قال ابن عباس رضي الله عنه: كان الحجاج بن عمرو بن أبي الحقيق وقيس بن زيد يبطنون بنفر من الأنصار ليفتنوهم عن دينهم، فقال رفاعة بن المنذر وعبد الله بن حبيب وسعيد بن خزيمة لأولئك النفر: اجتنبوا هؤلاء اليهود لا يفتنونكم عن دينكم، فأبى أولئك النفر إلا مبايعتهم فأنزل الله تعالى هذه الآية. وقال مقاتل: نزلت في حاطب بن أبي بلتعة وغيره وكانوا يظهرون المودة لكفار مكة. وقال الكلبي عن أبي صالح عن ابن عباس رضي الله عنهما نزلت في المنافقين عبد الله بن أبي وأصحابه كانوا يتولون اليهود والمشركين ويأتونهم بالأخبار ويرجون أن يكون لهم الظفر على رسول الله صلى الله عليه وسلم فأنزل الله عز وجل هذه الآية، ونهى المؤمنين عن مثل فعلهم. قوله تعالى {ومن يفعل ذلك} أي موالاته الكفار في نقل الأخبار إليهم وإظهارهم على عورة المسلمين {فليس من الله في شيء} أي ليس من دين الله في شيء.

(Beğavî, Me'âlimu't-tenzîl, 1: 291)

{لا يتخذ المؤمنون الكافرين أولياء من دون المؤمنين} قال ابن عباس: كان الحجاج بن عمرو وابن أبي الحقيق وقيس بن زيد ظفروا بنفر من الأنصار ليفتنوهم عن دينهم، فقال رفاعة بن المنذر وعبد الله بن حبيب وسعد بن جهيمة لأولئك النفر: اجتنبوا هؤلاء اليهود، واحذروا لزومهم ومخاطبتهم وملازمتهم فأنزل الله تعالى فيهم هذه الآية. وقال مقاتلان: نزلت في حاطب بن أبي بلتعة وغيره، كانوا يظهرون المودة لكفار مكة فهامهم الله عز وجل عن ذلك. الكلبي عن أبي صالح عن ابن عباس قال: نزلت في المنافقين عبد الله بن أبي وأصحابه، كانوا يتولون اليهود والمشركين ويأتونهم بالأخبار، ويرجون أن يكون لهم الظفر على رسول الله صلى الله عليه وسلم فأنزل الله تعالى هذه الآية، ونهى المؤمنين عن مثل فعلهم. وروى يوسف بن داود الضبي عن بعضهم، قال: {لا يتخذوا المؤمنين} بالرفع خبرا عنهم وفيه معنى النهي كقوله تعالى {لا ريب فيه}. جوبير عن الضحاک عن ابن عباس: نزلت في عبادة بن الصامت الأنصاري، وكان بدريا تقيا، وكان له حلفاء من اليهود، فلما خرج النبي صلى الله عليه وسلم يوم الأحزاب، قال عبادة: يا نبي الله إن معي خمسمائة رجل من اليهود، وقد رأيت أن يخرجوا معي فاستظهرتهم على العدو، فأنزل الله تعالى {لا يتخذ المؤمنون الكافرين أولياء} الآية. {ومن يفعل ذلك} أي موالاته الكفار في نقل الأخبار إليهم، وإظهارهم على عورة المسلمين {فليس من الله في شيء} وفيه اختصار أي ليس من دين الله في شيء.

(Sa'lebî, (a) el-Keşf, 3: 46-47; (b) el-Keşf, 2: 41)

4. en-Nisâ, 4/1. Ayetinin Tefsiri

{يا أيها الناس اتقوا ربكم الذي خلقكم من نفس واحدة} يعني آدم عليه السلام {وخلق منها زوجها} يعني حواء {وبث منهما} نشر وأظهر، {رجالا كثيرا ونساء واتقوا الله الذي تساءلون به} أي تتساءلون به، وقرأ أهل الكوفة بتخفيف السين على حذف إحدى التاءين، كقوله تعالى {ولا تعاونوا}.... {إن الله كان عليكم رقيبا} أي حافظا.

(Beğavî, Me'âlimu't-tenzîl, 1: 389)

{يا أيها الناس اتقوا ربكم الذي خلقكم من نفس واحدة} يعني آدم {وخلق منها زوجها} يعني حواء، ونظيرها في سورة الأعراف والزمر {وبث} نشر وأظهر {منهما رجالا كثيرا ونساء واتقوا الله الذي تساءلون به} تتساءلون به، وخففه أهل الكوفة على حذف إحدى التائين تخفيفا كقوله {ولا تعاونوا} ونحوها.... {إن الله كان عليكم رقيبا} أي حافظا، قيل: بمعنى فاعل.

(Sa'lebî, (a) el-Keşf, 3: 241-242; (b) el-Keşf, 2: 222-223)

5. el-Hac, 22/52. Ayetinin Tefsiri

{وما أرسلنا من قبلك من رسول} وهو الذي يأتيه جبريل بالوحي عيانا {ولا نبي} وهو الذي يكون نبوته إلهاما أو مناما، وكل رسول نبي، وليس كل نبي رسولا {إلا إذا تمنى} قال بعضهم: أي أحب شيئا واشتهاه وحدث به نفسه مما لم يؤمر به ألقى الشيطان في أمنيته يعني مراده.

(Beğavî, Me'âlimu't-tenzîl, 3: 293)

{وما أرسلنا من قبلك من رسول} وهو الذي يأتيه جبرئيل بالوحي عيانا وشفاهها {ولا نبي} وهو الذي تكون نبوته إلهاما أو مناما {إلا إذا تمنى} أي أحب شيئا واشتهاه وحدث به نفسه ما لم يؤمر به {ألقى الشيطان في أمنيته} أي مراده ووجد إليه سبيلا.

(Sa'lebî, (a) el-Keşf, 7: 30; (b) el-Keşf, 4: 307)

Bu örnekteki "وكل رسول نبي، وليس كل نبي رسولا" cümlesi, Sem'ânî'nin Tefsîru'l-Kur'an'ından, diğerler ise tamamen el-Keşf'ten alınmıştır.

6. Kureş, 106/1. Ayetinin Tefsiri

وقريش هم ولد النضر بن كنانة، وكل من ولده النضر فهو قرشي، ومن لم يلد النضر فليس بقرشي. أخبرنا أبو الحسن علي بن يوسف الجويني، أنا أبو محمد محمد بن علي بن محمد بن شريك الشافعي، أنا عبد الله بن مسلم أبو بكر الجوربردي، ثنا يونس بن عبد الأعلى الصدفي، أنا بشر بن بكر عن الأوزاعي، حدثني شداد أبو عمار، ثنا وائل بن الأسقع، قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إن الله اصطفى كنانة من ولد إسماعيل، واصطفى من كنانة قريشا.... وقال أبو ریحانة: سأل معاوية عبد الله بن عباس: لم سميت قريش قريشا؟ قال: لدابة تكون في البحر من أعظم دوابه يقال لها القرش لا تمر بشيء من الغث والسمين إلا أكلته، وهي تأكل ولا تؤكل، وتعلو ولا تعلق، قال: وهل تعرف العرب ذلك في أشعارها؟ قال: نعم، فأنشده شعر الجمحي:

وقريش هي التي تسكن البحر ... سميت قريش قريشا
سلطت بالعلو في لجة البحر ... على سائر البحور جيوشا
تأكل الغث والسمين ولا تترك ... فيه لذي جناحين ريشا....

(Beğavî, Me'âlimu't-tenzîl, 4: 530)

وقريش هم ولد النضر بن كنانة، فمن ولده النضر فهو قرشي، ومن لم يلد النضر فليس بقرشي. قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: نحن بنو النضر بن كنانة لا نقفو أمنا، ولا ننتقي من أئبنا. أخبرنا أبو بكر الجوزي أخبرنا أبو العباس الدغولي أخبرنا محمد بن يحيى الذهلي أخبرنا أبو المغيرة أخبرنا الأوزاعي أخبرنا أبو عمار شداد عن وائل بن الأسقع قال: قال رسول الله عليه السلام: إن الله اصطفى بني كنانة من بني إسماعيل، واصطفى من بني كنانة قريشا.... وسموا قريشا من القرش، وهو التكسب والتقلب والجمع والطلب، وكانوا قوما تجارا وكانوا على المال والأفضال حراصا. وسأل معاوية عبد الله بن عباس: لم سميت قريش قريشا؟ فقال: لدابة في البحر يقال لها: القرش، تأكل ولا تؤكل، وتعلو ولا تعلق. قال: وهل يعرف العرب ذلك في أشعارهم؟ قال: نعم. قال الشاعر في فضلهم وفخرهم:

وقريش هي التي تسكن البحر بها...سميت قريش قريشا
سلطت بالعلو في لجة البحر على...سائر البحور جيوشا
تأكل الغث والسمين ولا...ترك فيه لذي جناحين ريشا....

(Sa'lebî, (a) el-Keşf, 10: 301; (b) el-Keşf, 6: 556)

Bu cümle örtüşmeleri, surenin başından sonuna kadar aynen devam etmektedir.

b. Özet Alıntılarının Etkisi

Bazı ayetlerin tefsirinde Sa'lebî tarafından verilen geniş bilgiler, Me'âlimu't-Tenzîl'de kısaltılarak özetlenmektedir. Bazen de cümleler kısmen değiştirilerek özetleme yapılmaktadır. Özet alıntılara şu örnekler verilebilir:

1. el-Bakara, 2/32. Ayetinin Tefsiri

وأصل الحكمة في اللغة المنع فهي تمنع صاحبها من الباطل ومنه حكمة الدابة لأنها تمنعها من الإعجاج فلما ظهر عجزهم

(Beğavî, *Me'âlimu't-tenzîl*, 1: 62)

وأصل الحكمة في كلام العرب : المنع . يقال : أحكمت البيتيم عن الفساد وحكمته ، أي منعه . قال جرير : أبني حنيفة احكموا سفهاءكم...إني أخاف عليكم أن أعضبا. ويقال للحديدة المعترضة في فم الدابة : حكمة ؛ لأنها تمنع الدابة من الاعوجاج ، والحكمة تمنع من الباطل.

(Sa'lebî, (a) *el-Keşf*, 1: 178; (b) *el-Keşf*, 1: 100)

2. Beğavî, el-Bakara, 2/226. ayetindeki “îlâ” konusunda el-Keşf'te verilen bilgileri özetledikten sonra el-Keşf'te bulunmayan bazı bilgiler aktarmaktadır.⁸⁴

3. el-Bakara, 2/227. ayetindeki “وإن عزموا الطلاق” ifadesinin tefsiri, *Me'âlimu't-Tenzîl*'de “بالإيقاع” kelimesi el-Keşf'ten, “حقوقه” şeklinde özetlenmektedir.⁸⁵ “حقوقه” kelimesi el-Keşf'ten, “بالإيقاع” ise *Sem'ânî'nin Tefsîru'l-Kur'an*'ından alınmıştır.

4. el-Enfâl, 8/41. ayetindeki ganimet ve fey hakkındaki açıklamalarda, el-Keşf'ten kısmen faydalanılmıştır.

5. el-Hac, 22/52. ayetindeki “إذا تمنى ألقى الشيطان في أمنيته” ibaresinin tefsirinde el-Keşf'ten özet olarak faydalanılmıştır.

c. *Me'âlimu't-Tenzîl*'de el-Keşf ve'l-Beyân ile *Tefsîru'l-Kur'an*'ın Ortak Etkisi

el-Keşf'ten sonra *Me'âlimu't-Tenzîl*'e etki eden en önemli eser *Sem'ânî'nin Tefsîru'l-Kur'an*'ıdır. *Tefsîru'l-Kur'an*'dan alıntılar, Bakara suresinin tefsirinde daha fazladır. Cümleler bazen aynen alınmakta, bazen de Sa'lebî'nin cümleleri ile *Sem'ânî'nin* cümleleri birleştirilmektedir. Kimi yerlerde Sa'lebî'nin uzun anlatımları, *Tefsîru'l-Kuran*'da görülen şekilde özetlenmektedir. Sa'lebî'nin tefsiri yanında, *Sem'ânî* ve Beğavî'yi buluşturan husus, ortak hocalara sahip olmalarıdır. Allame Ebû Bekr Muhammed b. Abdussamed et-Türâbî el-Mervezî (ö.463/1070) ile Ebû Salih Ahmed b. Abdilmelik b. Ali b. Ahmed en-Nîsâbûrî (Ebû Salih Müezzîn) (ö.470/1087) her ikisine de hocalık yapmıştır.⁸⁶ *Me'âlimu't-Tenzîl* üzerinde el-Keşf ve *Tefsîru'l-Kur'an*'ın etkisine dair -çok daha fazlası bulunmakla birlikte, yer darlığından- şu örnekler verilebilir:

1. el-Bakara, 2/32. Ayetinin Tefsiri

{قالوا سبحانك} تنزيها لك عن الاعتراض لعلمك في حكمك وتديبرك ، وهو نصب على المصدر ، أي نسبح سبحانا في قول الخليل. وقال الكسائي : خارج عن الوصف ، وقيل : على النداء المضاف أي يا سبحانك {لا علم لنا إلا ما علمتنا إنك أنت العليم} بخلقك {الحكيم} في أمرك. وللحكيم معنيان : أحدهما المحكم للفعل ، كقوله {عذاب أليم} وحز وجيع . قال الشاعر : أمن ربحانة الداعي السميع...يؤرقني وأصحابي هموع. أي المؤلم والموجع ، والمسمع فعيّل بمعنى مفعّل وعلى هذا التأويل هو صفة فعل. والآخر بمعنى الحاكم العالم وحينئذ يكون صفة ذات.

(Sa'lebî, (a) *el-Keşf*, 1: 178; (b) *el-Keşf*, 1: 100)

⁸⁴ Beğavî, *Me'âlimu't-tenzîl*, 1: 202-203.

⁸⁵ Beğavî, *Me'âlimu't-tenzîl*, 1: 203.

⁸⁶ Bk. Beğavî, *Me'âlimu't-tenzîl*, 1: 21; *Sem'ânî, Tefsîru'l-Kur'an*, 1: 7.

{قالوا سبحانك لا علم لنا إلا ما علمتنا} قد ذكرنا معنى التسبيح . ومعنى الآية : أنك أجل من أن نحيط بشيء من علمك ؛ إلا الذي علمتنا منه {إنك أنت العليم} أي العالم {الحكيم} له معنيان أحدهما : الحاكم ، وهو القاضي بالعدل والثاني : معنى الحكيم : المحكم للأمر كيلا يتطرق إليه الفساد.

(Sem'ânî, Tefsîru'l-Kur'an, 1: 65)

{قالوا سبحانك} تنزيها لك {لا علم لنا إلا ما علمتنا} معناه فإنك أجل من أن نحيط بشيء من علمك إلا ما علمتنا {إنك أنت العليم} بخلفك {الحكيم} في أمرك والحكيم له معنيان: أحدهما الحاكم وهو القاضي العدل والثاني المحكم للأمر كي لا يتطرق إليه الفساد.

(Beğavî, Me'âlimu't-tenzîl, 1: 61-62)

2. el-Bakara, 2/93. Ayetinin Tefsiri

{وأشربوا في قلوبهم العجل} أي حب العجل ، كقوله تعالى {وأسأل القرية} وقال النابغة : فكيف يواصل من أصبحت...خلالة كأي مرحب. أي لخاله أني مرحب ، ومعناه أدخل في قلوبهم حب العجل ، وخالطها ذلك كإشرب اللون لشدة الملازمة { بكفرهم قل بنسما يأمركم به إيمانكم} أن تعبدوا العجل من دون الله فالله لا يأمر بعبادة العجل {إن كنتم مؤمنين} بزعمكم وذلك إنهم قالوا : نؤمن بما أنزل علينا ، فكذبهم الله تعالى.

(Sa'lebî, (a) el-Keşf, 1: 236; (b) el-Keşf, 1: 155)

{وأشربوا} أي خلطوا ، ومنه فلان مشرب اللون إذا اختلط بياضه بالحمرة {في قلوبهم العجل} أي حب العجل. فحذف المضاف ، واكتفى بالمضاف إليه ، ومثله قول الشاعر : وكيف تواصل من أصبحت.... خالطته كأي مرحب. أي كخاله أبي مرحب. وفي القصص : أن موسى صلوات الله عليه أمر أن يبرد العجل بالمبرد ، ثم أمر أن يزر في النهر ، وأمرهم بالشرب منه ، فكل من بقي في قلبه شيء من حب العجل ظهرت سحالة الذهب على شاربته {قل بنسما يأمركم به إيمانكم} أي بشئ إيمان يأمر بهذا. {إن كنتم مؤمنين}.

(Sem'ânî, Tefsîru'l-Kur'an, 1: 110)

{وأشربوا في قلوبهم العجل بكفرهم} أي حب العجل، أي معناه أدخل في قلوبهم حب العجل وخالطها، كإشرب اللون لشدة الملازمة يقال: فلان مشرب اللون إذا اختلط بياضه بالحمرة، وفي القصص: أن موسى أمر أن يبرد العجل بالمبرد ثم يزره في النهر وأمرهم بالشرب منه فمن بقي في قلبه شيء من حب العجل ظهرت سحالة الذهب على شاربته. قوله عز وجل {قل بنسما يأمركم به إيمانكم} أن تعبدوا العجل من دون الله أي بشئ إيمان يأمركم بعبادة العجل {إن كنتم مؤمنين} بزعمكم ، وذلك أنهم قالوا: نؤمن بما أنزل علينا فكذبهم الله عز وجل.

(Beğavî, Me'âlimu't-tenzîl, 1: 95)

Bu örnekte, Beğavî'nin Sa'lebî ve Sem'ânî'nin cümlelerini birleştirmesi, dil izahlarında ayrıntıdan ve şiirden uzak durmaya çalışması açıkça görülmektedir. Sem'ânî, şiiri Sa'lebî'den değil Taberî'den almış olmalıdır.⁸⁷ Çünkü Sem'ânî'nin tefsirindeki bu şiir, Sa'lebî'nin aktarımından farklı, Taberî ile aynıdır ve el-Keşf'teki şekliyle kaynaklarda bulunmamaktadır. Bu da, istinsah veya tahkik hatasını akla getirmektedir.

Bu ayetin tefsirinde, Sa'lebî'nin de Taberî ve Mukâtil'in tefsirlerinden faydalandığı söylenebilir. Yukarıdaki örneklerde görülen, Beğavî'nin el-Keşf ve Tefsîru'l-Kur'an'dan birleştirmelerle oluşturduğu cümleleri, Hâzin ve Şirbînî'nin tefsirlerinde bulmak mümkündür. Diğer taraftan Me'âlimu't-Tenzîl'de, Sem'ânî'nin Tefsîru'l-Kur'an'ının müstakil etkisi de bulunmaktadır. Örneğin,

1. el-Bakara, 2/29. Ayetinin Tefsiri

{هو الذي خلق لكم ما في الأرض جميعا} للحي لكي تعذبوا وتستدلوا وقيل لكي تنتفعوا {ثم استوى إلى السماء} قال ابن عباس وأكثر مفسري السلف: أي ارتفع إلى السماء. وقال ابن كيسان والفراء وجماعة من النحويين: أي أقبل على خلق السماء. وقيل: قصد لأنه خلق الأرض أولا ثم عمد إلى خلق السماء {فسواهن سبع سموات} خلقهن مستويات لا فطور فيها ولا صدع {وهو بكل شيء عليم} قرأ أبو جعفر وأبو عمرو والكسائي وقالون {وهو وهي} بسكون الهاء إذا كان قبل الهاء واو أو فاء أو لام، زاد الكسائي وقالون: ثم هو وقالون أن يمل هو.

(Beğavî, Me'âlimu't-tenzîl, 1: 59-60)

{هو الذي خلق لكم ما في الأرض جميعا} لكي تعذبوا وتستدلوا ، وقيل : لكي تنتفعوا . {ثم استوى إلى السماء} قال ابن عباس وأكثر المفسرين من السلف : أي ارتفع وعلا إلى السماء . وقال الفراء وابن كيسان وجماعة من النحويين معناه : أقبل على خلق السماء ؛ لأنه خلق الأرض أولا ، ثم أقبل على خلق السماء ، كما ذكر في "حم السجدة" {فسواهن سبع سموات} أي خلقهن مستويات ؛ لا فطر فيها ، ولا صدع ، ولا شق . {وهو بكل شيء عليم} أي عالم بصغار خلقه وكبارهم .

(Sem'ânî, Tefsîru'l-Kur'an, 1: 63)

⁸⁷ Bk. İbn Cerîr et-Taberî, Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1988), 1: 140.

2. el-Bakara, 2/43. Ayetinin Tefsiri

فهي مأخوذة من زكا الزرع إذا نما وكثر. وقيل: من تزكى أي تطهر، وكلا المعنيين موجود في الزكاة، لأن فيها تطهيرا وتنمية للمال {واركعوا مع الراكعين} أي صلوا مع المصلين محمد صلى الله عليه وسلم وأصحابه...{وأقيموا الصلاة} لهذا، أي صلوا مع الذين في صلاتهم ركوع، فالأول مطلق في حق الكل، وهذا في حق أقوام مخصوصين. وقيل: هذا حث على إقامة الصلاة جماعة كأنه قال لهم: صلوا مع المصلين الذين سبقوكم بالإيمان.

(Beğavî, *Me'âlimu't-tenzîl*, 1: 67)

الزكاة : فمأخوذ من زكا الزرع ، إذا كثر ونما. وقيل : هي من تزكى أي تطهر، وكلا المعنيين موجود في الزكاة المفروضة ؛ لأن فيها تنمية المال وتطهيره {واركعوا مع الراكعين} أي صلوا مع المصلين... فإن قيل : قد أمرهم في أول الآية بإقامة الصلاة ، فأى شيء معنى هذا الأمر الثاني : قلنا : الأول مطلق في حق الكل ، وهذا الثاني خطاب لقوم مخصوصين ، قال لهم : صلوا مع الذين سبقوكم بالإيمان والصلاة.

(Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'an*, 1: 73)

3. el-Bakara, 2/195. Ayetinin Tefsiri

{وانفقوا في سبيل الله} أراد به الإنفاق في الجهاد ، وكل خير سبيل الله ، ولكن إذا أطلق سبيل الله ، ينصرف إلى الجهاد {ولا تلقوا بأيديكم إلى التهلكة} قيل : الباء زائدة ، وتقديره : ولا تلقوا أيديكم ، وعبر بالأيدي عن الأنفس ، كما قال الله تعالى {بما كسبت أيديكم} أي بما كسبتم. وقيل الباء في موضعها ، وفيه حذف ، وتقديره : ولا تلقوا أنفسكم بأيديكم إلى التهلكة. والتهلكة والهلاك : واحد. وقيل: بينهما فرق ، فالتهلكة: ما يمكن الاحتراز عنه ، والهلاك : ما لا يمكن الاحتراز عنه.

(Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'an*, 1: 194)

{وانفقوا في سبيل الله} أراد به الجهاد وكل خير هو في سبيل الله، ولكن إطلاقه ينصرف إلى الجهاد {ولا تلقوا بأيديكم إلى التهلكة} قيل: الباء في قوله تعالى {بأيديكم} زائدة، يريد: ولا تلقوا أيديكم، أي أنفسكم إلى التهلكة عبر عن النفس بالأيدي كقوله تعالى {بما كسبت أيديكم} أي بما كسبتم. وقيل الباء في موضعها، وفيه حذف، أي لا تلقوا أنفسكم بأيديكم إلى التهلكة أي الهلاك، وقيل: التهلكة كل شيء يصير عاقبته إلى الهلاك، أي لا تأخذوا في ذلك، وقيل: التهلكة ما يمكن الاحتراز عنه، والهلاك ما لا يمكن الاحتراز عنه.

(Beğavî, *Me'âlimu't-tenzîl*, 1: 164)

Son örnekte, Beğavî'nin şiir ve bazı dil izahları hariç, Sem'ânî'nin tefsirini aynen aldığı görülmektedir. Hâzin ve Şirbînî de bu ayetin tefsirinde, Me'âlimu't-Tenzîl'den yararlanmaktadır. Dolayısıyla Beğavî sayesinde, Sem'ânî'nin tefsiri de sonrakilerin oluşumuna etki etmektedir.

2.4. el-Keşf ve'l-Beyân'ın, Mecme'u'l-Beyân'a Etkisi

İmâmiyye Şiası'nın önde gelen müfessir, fakih ve alimlerinden olan Ebû Ali Eminüddin el-Fazl b. el-Hasen b. el-Fazl et-Tabersî, Mecme'u'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'an'ın mukaddimesinde irab, lügat, müşkil hususlar, meânî, esbâb-ı nüzul, haberler, kıssalar, helal-haram, Şia'nın diğer fırkalardan farklı olarak ortaya koyduğu görüşlerin doğruluğunun ispatı, aklî ve naklî ilimlere işaret ve Kur'an'a dil uzatanların itirazlarını cevaplandırma gibi birçok konuyu ele aldığını belirtmektedir.⁸⁸

Mecme'u'l-Beyân telif edilirken yararlanılan kaynaklardan biri el-Keşf'tir. Fakat Tabersî, Sa'lebî'nin öğrencisi olan Vâhidî'nin el-Basît ve el-Vasît adlı tefsirlerinden daha fazla faydalanmaktadır. Dolayısıyla el-Keşf, daha çok

⁸⁸ Musa Kazım Yılmaz, "Mecmau'l-Beyân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 28: 257. Münasebâtü'l-Kur'an konusunda ilk örneklerden kabul edilebilecek olan Mecme'u'l-Beyân'daki yazım yöntemini, Sâbûnî ve Vehbe Zuhaylî'nin tefsirlerinde görmek mümkündür.

Vâhidî'nin tefsirleri aracılığıyla Mecme'u'l-Beyân'a etki etmektedir. Tabersî, çok yerde el-Keşf ile el-Basît'i birleştirmektedir. el-Keşf'in Mecme'u'l-Beyân'a tesirine dair şu örnekler verilebilir:

1. el-Beyyine, 98/5. Ayetinin Tefsiri

{حنفاء} مانئين عن جميع الأديان إلى دين الإسلام مسلمين مؤمنين بالرسول كلهم قال عطية: إذا اجتمع الحنيف والمسلم كان معنى الحنيف الحاج وإذا انفرد كان معناه المسلم وهو قول ابن عباس لأنه قال حنفاء: أي حجاجا لا تسمى العرب حنيفا إلا من حج واختتن قال قتادة الحنيفة: الختان وتحريم البنات والأمهات والأخوات والعمات والخالات وإقامة المناسك {وذلك} الذي ذكرت {دين القيمة} ذكره {دين القيمة} أي دين الكتب القيمة التي تقدم ذكرها. وقيل: دين الملة القيمة والشريعة القيمة. قال النضر بن شميل: سألت الخليل عن هذا فقال القيمة جمع القيم والقيم القائم واحد فالمراد وذلك دين القائمين لله بالتوحيد.

(Tabersî, *Mecme'u'l-beyân*, 6: 202)

{حنفاء} مانئين عن الأديان كلها إلى دين الإسلام . وقال ابن عباس : حجاجا ، وقال قتادة : الحنيفة هي الختان وتحريم الأمهات والبنات والأخوات والعمات والخالات ، وإقامة المناسك لا تسمى العرب حنيفا إلا من حج واختتن {وذلك} الذي ذكرت {دين القيمة} المستقيمة فأضاف الدين إلى القيمة وهو أمر فيه اختلاف للفظين وأنت القيمة لأنه رجع بها إلى الملة والشريعة وقال النضر بن شميل : سألت الخليل بن أحمد عن قوله سبحانه {وذلك دين القيمة} فقال : القيمة جمع القيم ، والقيم والقائم واحد ومجاز الآية : وذلك دين القائمين لك بالتوحيد .

(Sa'lebî, (a) *el-Keşf*, 10: 261)

2. ez-Zilzâl, 99/7. Ayetinin Tefsiri

قدم صعصعة بن ناجية جد الفرزدق على رسول الله صلى الله عليه وسلم...وفي رواية أخرى أنه سمع {فمن يعمل مثقال ذرة خيرا يره ومن يعمل مثقال ذرة شرا يره} فقال حسبي ما أبالي أن لا أسمع من القرآن غير هذا. وقال عبد الله بن مسعود: أحكم آية في القرآن {فمن يعمل مثقال ذرة خيرا يره} إلى آخر السورة. وكان صلى الله عليه وسلم يسميها الجامعة. وتصدق سعد بن أبي وقاص بتمرتين فقبض السائل يده فقال سعد: ويحك يقبل الله منا مثقال الذرة والخردلة وكان فيها مثاقيل.

(Tabersî, *Mecme'u'l-beyân*, 6: 209)

ابن مسعود : أحكم آية في القرآن {فمن يعمل مثقال ذرة خيرا يره ومن يعمل مثقال ذرة شرا يره} وكان رسول الله صلى الله عليه وسلم يسميها: الجامعة الفادة. وتصدق سعد بن أبي وقاص بتمرتين وقبض السائل يده فقال سعد : ويحك تقبل الله منا مثقال الذرة والخردلة وكأين في هذه من مثاقيل. وأخبرنا عبد الله بن حاطب قال : أخبرنا محمد بن عامر السمرقندي قال : حدثنا عمر بن يحيى قال : حدثنا عبد بن حميد عن وهب بن جرير عن أبيه قال : سمعت الحسن يقول : قدم صعصعة عم الفرزدق على النبي عليه السلام فلما سمع {فمن يعمل مثقال ذرة خيرا يره ومن يعمل مثقال ذرة شرا يره} قال : حسبي ما أبالي ولا أسمع من القرآن غير هذا.

(Sa'lebî, (a) *el-Keşf*, 10: 267)

Sadece bu ayetin tefsirinde değil, surenin tamamında aynı cümleleri görmek mümkündür.

3. Âdiyât Suresi

{فالموريات قدحا} هي الخيل توري النار بحوافرها إذا صارت في الحجارة والأرض المحصبة عن عكرمة والضحاك....وقال مجاهد: يريد مكر الرجال في الحروب تقول العرب إذا أراد الرجل أن يمكر بصاحبه أما والله لأورين لك بزئد وار ولأقدحن لك وخالف المصدر فيها صدر الكلام ومجازه فالقادات قدحا. وقيل: هي النيران بجمع عن محمد بن كعب. وقيل: هي السنة الرجال توري النار من عظيم ما تتكلم به عن عكرمة. {فالمغيرات صباحا} يريد الخيل تغير بفرسانها على العدو وقت الصبح...

(Tabersî, *Mecme'u'l-beyân*, 6: 213)

{فالموريات قدحا} قال عكرمة وعطاء والضحاك : هي الخيل توري النار بحوافرها إذا سارت في الحجارة والأرض المحصبة.... ومجاز الآية : والقادات قدحا فخالف بين الصدر والمصدر....مجاهد وزيد بن أسلم : هي مكر الرجل والعرب تقول إذا أراد الرجل أن يمكر لصاحبه قال : أما والله لأقدحن لك ثم لأورين لك . سعيد بن جبير : يعني رجال الحرب . عكرمة : هي السنة الرجال توري النار من عظيم ما تتكلم به . ابن جريج عن بعضهم : فالمنجحات عملا كنجاح الودت إذا أوري . محمد بن كعب : هي النيران بجمع . {فالمغيرات صباحا} يعني الخيل ، تغير بفرسانها على العدو وقت الصبح...

(Sa'lebî, (a) *el-Keşf*, 10: 270)

Surenin başından sonuna kadar cümlelerin çoğunun aynı olduğu görülmektedir. Diğer örnekler için el-Bakara, 2/228., es-Sebe', 34/13., el-Ğâşiye, 88/1-6., et-Tîn, 95/1-8. ayetlerinin tefsirleri ile el-Alak, Kureyş ve el-İhlâs surelerinin tefsirlerinin yer aldığı sayfalardaki şiirlere bakılabilir.

2.5. el-Keşf ve'l-Beyân'ın, Bahru'l-Hakâik'a Etkisi

'Aynü'l-Hayât veya et-Te'vîlâtü'n-Necmiyye adlarıyla da anılan Bahru'l-Hakâik ve'l-Me'ânî fî Tefsîri's-Seb'il-Mesânî, bir Kübrevî şeyhi olan Ebû Bekr Necmeddin Dâye er-Râzî'nin tefsiridir.⁸⁹ Türkiye ve diğer İslam ülkelerindeki kütüphanelerde, çok sayıda yazma nüshası bulunmaktadır.⁹⁰

el-Keşf'in, bu esere etkisi nedeniyle işârî yorumlarda kaynağı olduğu ifade edilmektedir ki,⁹¹ bu bilgi doğru değildir. Çünkü Necmeddin Dâye, irşad olmak ve faydalanmak isteyen, öncekilerin ve sonrakilerin eserlerine muhtaç bırakmayan bir eser yazmayı hedeflediğini, tefsir imamlarının zikrettiklerinin, ilk nesillerden nakledilenlerin ve kitaplarda derlenenlerin (zahiri tefsirin) büyük bir kısmını bu eserine kaydettiğini, özellikle de bilge önder (الحبر المقتدي), Kur'an ilimlerinde bir deniz (البحر المهدي) olan Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrahim es-Sa'lebî'nin tefsirindeki bilgileri aldığını ifade etmekte yani asıl kaynağını belirtmektedir.⁹² Bahru'l-Hakâik üzerine, Mehmet Okuyan tarafından hazırlanan "Necmuddin Dâye ve Tasavvufî Tefsiri" başlıklı doktora çalışmasında da Bahru'l-Hakâik'te, ayetlerin zahiri tefsiri için el-Keşf'in örnek alındığı vurgulanmaktadır.⁹³ Fakat bu etkinin boyutlarına dair herhangi bir değerlendirme yapılmamakta, örnekler verilmemektedir.

Bahru'l-Hakâik'ta, el-Keşf'te olduğu gibi surelerin başında o surenin kaç ayet, kelime ve harften oluştuğu belirtilmektedir.⁹⁴ el-Keşf'teki "قال أهل الإشارة" ibaresine benzer şekilde "والإشارة في هذه الآية" vb. ifadeler kullanılmakta, bazı rivayetler isnadıyla aktarılmakta, geniş gramer bilgisine ve kıraatlere önem verilmektedir.⁹⁵ Zahiri tefsirde temel kaynak el-Keşf olmakla beraber az da olsa Vahidî'nin tefsirlerindeki farklı bilgilerden faydalanılmaktadır.⁹⁶ Bahru'l-Hakâik'ta yer alan

⁸⁹ Mehmet Okuyan, "Necmeddin-i Dâye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32: 496.

⁹⁰ Bk. Okuyan, *Necmuddin Dâye ve Tasavvufî Tefsiri* (Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 1994), 66-72; Halil Baltacı, *Necmüddin Râzî Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2009), 71-75. Bu durum, geçmişte Bahru'l-Hakâik'in değer verilen bir eser olduğunu göstermektedir. Böyle bir eserin bugüne kadar tahkikli neşrinin yapılmamış olması ilim dünyası için önemli bir eksikliklerdir. Çok sayıda yazma nüshasının ve zahiri tefsir kısmının el-Keşf'te bulunması, eserin tahkikine ilgi duyacakların işini kolaylaştıracaktır.

⁹¹ Mertoğlu, "Sa'lebî", 36: 29.

⁹² Necmeddin Dâye, *Bahru'l-hakâik*, Süleymaniye Kütüphanesi, H. Hüsnü Paşa, nr. 37m., 9b.

⁹³ Okuyan, *Necmuddin Dâye ve Tasavvufî Tefsiri*, 98. Ayrıca bk. Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, 146.

⁹⁴ Okuyan, *Necmuddin Dâye ve Tasavvufî Tefsiri*, 106; Mollaibrahimoğlu, *Yazma Tefsirler*, 149.

⁹⁵ Okuyan, *Necmuddin Dâye ve Tasavvufî Tefsiri*, 106-129.

⁹⁶ Okuyan, *Necmuddin Dâye ve Tasavvufî Tefsiri*, 99.

bazı isnadlardan hareketle, el-Keşf'in, Ebu'l-Hasan Muhammed et-Tûsî, onun Muhammed b. Said, onun da Ebû İshâk es-Sa'lebî kanalıyla alındığı söylenebilir. Ayrıca Bahru'l-Hakâik'in kaynaklık ettiği tefsirler de el-Keşf'in etkilerini taşımaktadır. Bu eserlerden biri, Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân'ıdır.⁹⁷

Bu çalışmada, Bahru'l-Hakâik'in Süleymaniye Kütüphanesi Hasan Hüsnü Paşa Koleksiyonu, 37 ve 37 m. (mükerrer) kayıt numaralı nüshaları kullanılmıştır.⁹⁸ 37 m. nüshasının Necmeddin Dâye'nin tefsiri olduğunda şüphe yoktur.⁹⁹ Çünkü eserin başında sema ve sonunda ise 650 yılında müellif tarafından talebesine icazet verildiğine dair kayıtlar bulunmaktadır.¹⁰⁰

Aşağıdaki örneklerde, köşeli parantezler ile bazı istinsah hataları düzeltilmiştir. el-Keşf'teki çoğu isnad zinciri olan cümlelerin, Bahru'l-Hakâik'a alınmadığı görülmüştür.

1. el-Fâtiha, 1/4. Ayetinin Tefsiri

و ثانيها في الفرق بين مالك و ملك فقال قوم : هما لغتان بمعنى واحد مثل فرهين و فارهين و حذرين و حاذرين و فكهين و فاكهين . و فرق الآخرون بينهما فقال أبو عبيدة والأصمعي وأبو سالم والأخفش وأبو الهيثم : مالك أجمع وأوسع وأمدح ألا ترى أنما يقال : الله مالك الطيور والدواب والوحوش وكل شيء ولا يقال : ملك كل شيء وإنما يقال : ملك الناس . قالوا : ولا يكون مالك الشيء إلا وهو يملكه و قد يكون ملك الشيء وهو لا يملكه كقولهم : ملك العرب والعجم والروم .

(Dâye, *Bahru'l-hakâik*, 37m., 43b.)

الفرق بين مالك و ملك فقال قوم : هما لغتان بمعنى واحد مثل فرهين و فارهين و حذرين و حاذرين و فكهين و فاكهين.... بينهما فقال أبو عبيدة والأصمعي وأبو سالم والأخفش وأبو الهيثم : مالك أجمع وأوسع وأمدح ألا ترى أنه يقال : الله مالك الطير والدواب والوحش وكل شيء ولا يقال : ملك كل شيء وإنما يقال : ملك الناس . قالوا : ولا يكون مالك الشيء إلا هو يملكه ويكون ملك الشيء وهو لا يملكه كقولهم : ملك العرب والعجم والروم .

(Sa'lebî, (a) *el-Keşf*, 1: 114; (b) *el-Keşf*, 1: 42)

el-Keşf'te "بينهما" kelimesinden önce noktalar ile boş bırakılan yerde, Bahru'l-Hakâik'ta "و فرق الآخرون" kaydının olması, tahkik ve baskı çalışmalarında el-Keşf'in etkilediği eserler ile karşılaştırılmasının ne kadar da faydalı olacağını göstermektedir.

2. el-Bakara, 2/1. Ayetinin Tefsiri

سورة البقرة مدنية وهي خمسة وعشرون ألف وخمسمائة حرف وستة آلاف ومائة وإحدى وعشرون كلمة مائتان وست وثمانون آية في العدد الكوفي وهي عدد أمير المؤمنين علي رضي الله عنه {الم ذلك الكتاب لا ريب فيه هدى للمتقين} قول كثير من العلماء ان الحروف المعجمة المفتحة بها السور من المتشابهات التي استأثر الله بعلمها فنحن نؤمن بتزليلها ونكل إلى الله تعالى تأويلها . قال أبو بكر الصديق رضي الله عنه : ان الله في كل كتاب سر وسر الله في القرآن أوائل السور . وقال علي بن أبي طالب رضي الله عنه : ان لكل كتاب صفوة وصفوة هذا الكتاب حروف التهجي . وفسره الآخرون وقال ابن عباس : هي أقسام [أقسام] الله بها وروي عنه أنها ثناء أثنى الله على نفسه . وقال سعيد بن جبیر : هي أسماء الله مقطعة لو أحسن الناس تأليفها لعلموا اسم الله الأعظم ألا ترى أنك تقول {الر} وتقول {حم} و يقول [تقول] {ن} فيكون الرحمن وكذلك سايرها على هذا الوجه إلا أنا لا نقدر على وصلها والجمع بينها . وقال [قتادة] هي أسماء القرآن . وقال عبد الرحمن بن زيد بن أسلم : هي أسماء السور المفتحة بها .

(Dâye, *Bahru'l-hakâik*, 37m., 56a., 57a.)

سورة البقرة مدنية وهي مائتان وست وثمانون آية في العدد الكوفي وهي سدأمير المؤمنين علي عليه السلام وهي خمسة وعشرون ألف (حرف) وخمسمائة حرف وستة آلاف ومائة وإحدى وعشرون كلمة ... قوله تعالى {الم} اختلف العلماء في الحروف

⁹⁷ Okuyan, *Necmuddin Daye ve Tasavvufi Tefsiri*, 101-104.

⁹⁸ Süleyman Ateş'in ve Mehmet Okuyan'ın adı geçen çalışmalarında, 37 ve 37 m. (mükerrer) nüshaları ayrı gösterilmemiştir. Oysa ikisi tamamen farklı nüshalardır.

⁹⁹ Mollaibrahimoğlu, *Yazma Tefsirler*, 147, 154.

¹⁰⁰ Dâye, *Bahru'l-hakâik*, 37m.

المعجزة المفتحة بها السور فذهب كثير منهم إلى أنها من المتشابهات التي استأثر الله بعلمها فنحن نؤمن بتتزيها ونكل إلى الله تأويلها . قال أبو بكر الصديق رضي الله عنه : في كل كتاب سر وسر القرآن أوائل السور . وقال علي بن أبي طالب عليه السلام : إن لكل كتاب صفة وصفوة هذا الكتاب حروف التهجي . وفسره الآخرون فقال سعيد بن جبیر : هي أسماء الله مقطعة لو أحسن الناس تأليفها لعلوا اسم الله الأعظم ألا ترى أنك تقول {الر} وتقول {حم} وتقول {ن} فيكون الرحمن وكذلك سائرهما على هذا الوجه إلا أنا لا نقدر على وصلها والجمع بينها . وقال قتادة : هي أسماء القرآن . وقال عبد الرحمن بن زيد بن أسلم : هي أسماء للسور المفتحة بها . وقال ابن عباس : هي أقسام أقسم الله بها وروي أنه ثناء أثنى الله به على نفسه .

(Sa'lebî, (a) *el-Keşf*, 1: 135; (b) *el-Keşf*, 1: 61-62)

Bu örnekte Necmeddin Dâye'nin Sa'lebî'den farklı olarak İbn Abbâs'ı ilk sıraya yerleştirmesi dikkat çekmektedir. Ayrıca müstensih tarafından Katâde'nin adının yazılmadığı görülmektedir.

3. el-Bakara, 2/50. Ayetinin Tefsiri

{وإذ فرقنا بكم البحر فأنجيناكم وأغرقنا آل فرعون وأنتم تنظرون} وذلك أنه لما دنا هلاك فرعون أمر الله موسى عليه السلام أن يسري ببني إسرائيل من مصر فأمر موسى عليه السلام أن يسرجوا في بيوتهم إلى الصبح فأخرج الله تعالى كل ولد زنا في القبط [من] بني إسرائيل إليهم وأخرج كل ولد زنا في بني إسرائيل من القبط إليهم حتى رجع كل واحد منهم إلى أبيه وألقى الله تعالى على القبط الموت فمات كل بكر لهم فاشتغلوا بدفنهم حين أصبحوا حتى طلعت الشمس وخرج موسى في ستة [ستمائة] ألف وعشرين ألف مقاتل لا يعدون ابن العشرين لصغره ولا ابن الستين لكبره سوى الذرية.

(Dâye, *Bahru'l-hakâik*, 37m., 109b.)

{وإذ فرقنا بكم البحر} وذلك إنه لما دنا هلاك فرعون أمر الله عز وجل موسى أن يسري ببني إسرائيل ، وأمرهم أن يسرجوا في بيوتهم إلى الصبح ، وأخرج الله عز وجل كل ولد زنا في القبط من بني إسرائيل إليهم وأخرج من بني إسرائيل كل ولد زنا منهم إلى القبط حتى رجع كل واحد منهم إلى أبيه ، وألقى الله عز وجل على القبط الموت فمات كل بكر ، فاشتغلوا بدفنهم (عن طلبهم حتى) طلعت الشمس وخرج موسى عليه السلام في ستمائة ألف وعشرين ألف مقاتل لا يعدون ابن العشرين أصغرهم ، ولا ابن الستين أكبرهم ، سوى الذرية.

(Sa'lebî, (a) *el-Keşf*, 1: 192; (b) *el-Keşf*, 1: 113)

4. el-Furkân, 25/61. Ayetinin Tefsiri

ثم اخبر عن ثناء ذاته وصفاته بقوله {تبارك الذي جعل في السماء بروجاً} قال ابن عباس في رواية عطاء بروج النجوم يعني منازلها الاثنتي عشر [عشرة] كل برج منها منزلان ونصف منزل للقمز وهي منازل الكواكب السبعة السيرة وهو ثلثون [ثلاثون] درجة للشمس وأسماء البروج الحمل والثور والجوزاء والسرطان والأسد والسنبلة والميزان والعقرب والقوس والجدي والدلو والحوث والحمل والعقرب بيتا المريخ والثور والميزان بيتا الزهره [الزهره] والجوزاء والسنبلة بيتا عطرد والسرطان بيت القمر والأسد بيت الشمس والقوس والحوث بيتا المشتري والجدي والدلو بيتا زحل وهذه البروج مقسومة على الطبائع الأربع فيكون نصيب كل واحد منها ثلثة [ثلاثة] بروج يسمى [تسمى] المثلثات فالحمل والأسد والقوس مثلثة نارية والثور والسنبلة والجدي مثلثة أرضية والجوزاء والميزان والدلو مثلثة هوائية والسرطان والعقرب والحوث مثلثة مائية. واختلفت أقاويل المفسرين في تفسير البروج . روي عن عطية العوفي في قوله {تبارك الذي جعل في السماء بروجاً} قال : قصورا فيها الحرس دليله قوله {ولو كنتم في بروج مشيدة} وقال الأخطل : كأنها بروج أو قصور مشيدة أو بجزص وأجر واحجار . وقال ابو صالح: النجوم الكبار العظام وهو قول مجاهد و قتادة والحسن {وجعل فيها سراجا} يعني الشمس نظيره {وجعل الشمس سراجا} وقرأ حمزة والكسائي وخلف سرجا بالجمع يعنون النجوم وهي قراءة عبد الله . قال الزجاج: أراد الشمس والكواكب معها ومن حجه هذه القراءة قوله {ولقد زينا السماء الدنيا بمصابيح} الإشارة في قوله {تبارك الذي جعل في السماء بروجاً} يشير الى سماء القلوب وبروج المنازل والمقامات وهي اثني عشر منزلا: التوبة والزهد والخوف والرجا [الرجاء] والتوكل والصبر والشكر واليقين والإخلاص والتسليم والتفويض والرضا . وهي منازل سيارات الأحوال....

(Dâye, *Bahru'l-hakâik*, 202b., 203a.)

{تبارك الذي جعل في السماء بروجاً} يعني منازل الكواكب السبعة السيرة وهي اثنا عشر برجا: الحمل ، والثور ، والجوزاء ، والسرطان ، والأسد ، والسنبلة ، والميزان ، والعقرب ، والقوس ، والجدي ، والدلو ، والحوث ، والحمل والعقرب بيتا المريخ ، والثور والميزان¹⁰¹ بيتا الزهره ، والجوزاء والسنبلة بيتا عطارد ، والسرطان بيت القمر ، والأسد بيت الشمس ، والقوس والحوث بيتا المشتري ، والجدي والدلو بيتا زحل ، وهذه البروج مقسومة على الطبائع الأربع فيكون نصيب كل واحد منها ثلاثة بروج تسمى المثلثات ، فالحمل والأسد والقوس مثلثة نارية ، والثور والسنبلة والجدي مثلثة أرضية ، والجوزاء والميزان والدلو مثلثة هوائية ، والسرطان والعقرب والحوث مثلثة مائية . واختلفت أقاويل أهل التأويل في تفسير البروج .

فاخبرني الحسين بن محمد بن الحسين الدينوري قال : أخبرنا أحمد بن محمد بن إسحاق السني قال : حدثني محمد بن الحسين بن أبي الشيخ قال : حدثنا هارون بن إسحاق الهمداني قال : حدثنا عبد الله بن إدريس قال : حدثني أبي عن عطية العوفي في قوله سبحانه {تبارك الذي جعل في السماء بروجاً} قال : قصورا فيها الحرس ، دليله قوله {ولو كنتم في بروج مشيدة} وقال الأخطل : كأنها برج رومي يشيده.... بان بجزص وأجر واحجار . وقال مجاهد و قتادة : هي النجوم . وأخبرني ابن فنجويه قال : حدثنا ابن شنية قال :

¹⁰¹ Seyyid Kesrevî Hasan tahkikinde, "الميزان" kelimesinin yerinde "الزهره" yazılı olması bir başka hata örneğidir.

حدثنا علي بن محمد بن ماهان قال : حدثنا علي بن محمد الطنافسي قال : حدثنا خالي يعلى عن إسماعيل عن أبي صالح {تبارك الذي جعل في السماء بروجاً} قال : النجوم الكبانر . قال عطاء : هي السرج وهي أبواب السماء التي تسمى المجرة . {وجعل فيها سراجاً} يعني الشمس ، نظيره قوله سبحانه {وجعل الشمس سراجاً} وقرأ حمزة والكسائي وجعل فيها سُرْجاً بالجمع يعنون النجوم وهي قراءة أصحاب عبد الله {وقمرا منيرا . وهو الذي جعل الليل والنهار خلفه} (Sa'lebî, (a) *el-Keşf*, 7: 143-144; (b) *el-Keşf*, 4: 426-427)

2.6. el-Keşf ve'l-Beyân'ın, Zâdü'l-Mesîr'e Etkisi

İbnü'l-Cevzî'nin (Ebu'l-Ferec Cemaleddin) tefsiri olan Zâdü'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr, ayetlerin veya lafızların tefsirine dair farklı kaynaklardaki bilgilerin derlenmesiyle oluşmuştur.¹⁰² Maverdî'nin (ö.450/1058) en-Nüket ve'l-'Uyûn'undaki tefsir yazım usulüne benzer şekilde hazırlanan Zâdü'l-Mesîr'in kaynaklarından biri de el-Keşf'tir. Seksen civarında yerde “ذکر / حکی” kalıbıyla el-Keşf'ten cümleler alınmaktadır. el-Keşf ve'l-Beyân'ın, Zâdü'l-Mesîr'e etkisine dair şu örnekler verilebilir:

1. en-Nahl, 16/112. Ayetinin Tefsiri

والثاني أنهم أهل مكة المشركون لما اشتدت مجاعتهم كلم رؤسأهم رسول الله صلى الله عليه وسلم فقالوا إن كنت عادت الرجل فما بال النساء والصبيان فأذن رسول الله صلى الله عليه وسلم للناس أن يحملوا الطعام إليهم حكاة التعلبي.
(İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 4: 501)
ثم إن رؤساء مكة تكلموا مع رسول الله صلى الله عليه وسلم وقالوا : هذا عذاب الرجال فما بال النساء والصبيان ؟ فأذن رسول الله صلى الله عليه وسلم بحمل الطعام إليهم.
(Sa'lebî, (a) *el-Keşf*, 6: 48)

2. el-Kehf, 18/22. Ayetinin Tefsiri

قال التعلبي: فهذه واو الحكم والتحقير كأن الله تعالى حكى اختلافهم فتم الكلام عند قوله {ويقولون سبعة} ثم حكم أن ثامنهم كلبهم.
(İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 5: 125)
وقال بعضهم : هذه واو الحكم والتحقير ، فكأنه حكى اختلافهم فتم الكلام عند قوله {ويقولون سبعة} ثم حكم أن ثامنهم كلبهم والثامن لا يكون إلا بعد السبع.
(Sa'lebî, (a) *el-Keşf*, 6: 163)

3. el-Enbiyâ, 21/97. Ayetinin Tefsiri

والثالث ان يكون تمام الكلام عند قوله {هي} على معنى فاذا هي بارزة واقفة يعني من قريبا كأنها آتية حاضرة ثم ابتداء {شاحصة} ذكره التعلبي
(İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 5: 390)
والثالث أن يكون تمام الكلام عند قوله {هي} على معنى هي بارزة واقفة يعني من قريبا كأنها آتية حاضرة ، ثم ابتداء {شاحصة} أبصار الذين كفروا {على تقديم الخبر على الابتداء.
(Sa'lebî, *el-Keşf*, 6: 309)

4. ez-Zümer, 39/73. Ayetinin Tefsiri

والقول الثالث أن الواو زيدت لأن أبواب الجنة ثمانية وأبواب النار سبعة والعرب سبعة والعرب سبعة في العدد بالواو على ما فوق السبعة على ما ذكرناه في قوله {ويقولون سبعة وثامنهم كلبهم} حكى هذا القول والذي قبله التعلبي.
(İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 7: 200)
ويقال : زيدت الواو ها هنا ، لأن أبواب الجنة ثمانية وأبواب الجحيم سبعة ، فزيدت الواو ها هنا فرقا بينهما . حكى شيخنا عبد الله بن حامد عن أبي بكر بن عبدش أنها تسمى واو ثمانية . قال : وذلك أن من عادة قريش أنهم يعدون العدد من الواحد إلى الثمانية ، فإذا بلغوا الثمانية زادوا فيها واوا فيقولون : خمسة ، ستة ، سبعة ، وثمانية.

¹⁰² Birışık, “İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20: 551.

(Sa'lebî, (a) *el-Keşf*, 8: 257)

5. el-İnşirâh, 94/4. Ayetinin Tefsiri

والرابع رفعنا لك ذكرك عند الملائكة في السماء. والخامس بأخذ الميثاق لك على الأنبياء والزامهم الإيمان بك والإقرار بفضلك حكاهما الثعلبي.

(İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 9: 164)

وقيل : {ورفعنا لك ذكرك} عند الملائكة في السماء ، وقيل : بأخذ ميثاقه على النبيين والزامهم الإيمان به والإقرار بفضلله.

(Sa'lebî, (a) *el-Keşf*, 10: 233)

2.7. el-Keşf ve'l-Beyân'ın, el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an'a Etkisi

Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî, geniş hacimli tefsiri el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an'da üç yüz elli civarında yerde “نكره/قال/حكى” kalıplarıyla Sa'lebî'nin tefsirini kaynak göstermektedir.¹⁰³ el-Keşf'ten alıntılarının çoğu hadis, sahabe ve tâbiîn kavlidir ve bu cümleleri değiştirmeden aynen aktarmaktadır. Kurtubî, ayrıca dilcilerin ve müfessir imamların bazı izahlarına dair de Sa'lebî'den faydalanmaktadır. Bunları ise aynen değil kendi cümleleri ile ifade etmektedir. el-Keşf ve'l-Beyân'ın, el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an'a tesiri şu örneklerle gösterilebilir:

1. Âl-i İmrân, 3/3. Ayetinin Tefsiri

وقيل : الإنجيل بالسريانية "إنكليون" حكاها الثعلبي .

(Kurtubî, *el-Câmi'*, 4: 6)

وقيل : هو بالسريانية "انقليون"

(Sa'lebî, (a) *el-Keşf*, 3: 8)

2. en-Nisâ, 4/3. Ayetinin Tefsiri

وقال الشافعي : {ألا تعولوا} ألا تكثر عيالكم. قال الثعلبي : وما قال هذا غيره ، وإنما يقال : أعال يعيل إذا كثر عياله.

(Kurtubî, *el-Câmi'*, 5: 21)

وقال الشافعي : أن لا تكثر عيالكم. وما قال هذا أحد غيره . وإنما يقال : أعال يعيل إذا كثر عياله .

(Sa'lebî, (a) *el-Keşf*, 3: 248)

3. el-Mâide, 5/113. Ayetinin Tefsiri

قال الثعلبي : نستيقن قدرته فتسكن قلوبنا

(Kurtubî, *el-Câmi'*, 6: 366)

{نريد أن نأكل منها} نستيقن قدرته {وتطمئن} تسكن {قلوبنا ونعلم أن قد صدقتنا}

(Sa'lebî, (a) *el-Keşf*, 4: 125)

4. el-En'âm, 6/67. Ayetinin Tefsiri

وذكر الثعلبي أنه رأى في بعض التفسير أن هذه الآية نافعة من وجع الضرس إذا كتبت على كاغد ووضع على السن.

(Kurtubî, *el-Câmi'*, 7: 11)

قال الثعلبي : ورأيت في بعض التفسير أن هذه الآية نافعة من وجع الضرس إذا كتبت على كاغد ووضع عليه السن.

(Sa'lebî, (a) *el-Keşf*, 4: 157)

5. Yûsuf, 12/85. Ayetinin Tefsiri

الثعلبي : ومن العرب من يقول حارص للمذكر والمؤنثة حارصة فإذا وصف بهذا اللفظ ثنى وجمع وأنت ويقال : حرض يحرض حارصة فهو حريض وحرض ويقال : رجل محرض وينشد : طلبته الخيل يوما كاملا ... ولو الفتة لأضحى محرضا.

(Kurtubî, *el-Câmi'*, 9: 250)

¹⁰³ Kurtubî, Taberî'nin tefsirini ise beş yüzü aşkın yerde kaynak göstermektedir.

ومن العرب من يقول للذكر حارض وللأنثى حارضة ، فإذا وصف بهذا اللفظ ثنى وجمع وانث ، ويقال : حرض ، يحرض ، حرضاً وحراضة فهو حرض ، ويقال : رجل محرض وأنشد في ذلك :
 طلبته الخيل يوماً كاملاً... ولو الفته لأضحى مُحرضاً
 (Sa'lebî, (a) *el-Keşf*, 5: 248)

2.8. el-Keşf ve'l-Beyân'ın, Lübâbu't-Te'vîl'e Etkisi

Lübâbu't-Te'vîl fî Meâni't-Tenzîl adlı tefsirin müellifi olan Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. İbrahim el-Hâzin, Şam'daki Sümsatıyye kütüphanesinde uzun yıllar görev yaptığı için Hâzin olarak isimlendirilmiştir. Tefsir, hadis ve fıkıh alimi olan¹⁰⁴ Hâzin, Tefsîru'l-Hâzin adlı eseriyle tanınmaktadır. Hâzin, bu eserini telif ederken Beğavî'nin Me'âlimu't-Tenzîl'ini temel kaynak olarak kullandığını açıkça ifade etmektedir.¹⁰⁵ Beğavî'nin tefsirini veciz ifadelerle aşırı derecede övmektedir ki, bu övgüler aslında el-Keşf'e gitmektedir.

Hâzin'in, asıl kaynağın Sa'lebî'nin el-Keşf'i olduğunu bilmeden Me'âlimu't-Tenzîl'i ihtisar ettiğini söylemek zordur. Çünkü Lübâbu't-Te'vîl'de, elli civarında "روى البيهقي بإسناد الثعلبي" ifadesi ile nakilde bulunmaktadır. Ayrıca Hâzin, Me'âlimu't-Tenzîl'de bulunmayan, her sure başında o surenin ayet, kelime ve harf sayılarına dair bilgi verme usulünü el-Keşf'ten almış olmalıdır. Sa'lebî gibi hemen her surenin faziletiyle ilgili hadisler nakletmektedir. Oysa Beğavî, bunların çoğuna yer vermemiştir. Öte yandan Hâzin, Beğavî kanalıyla aynı zamanda Ebu'l-Muzaffer es-Sem'ânî'nin tefsirini de almaktadır.¹⁰⁶ el-Keşf ve'l-Beyân'ın, Lübâbu't-Te'vîl'e etkisine dair şu örnekler verilebilir:

1. el-Bakara, 2/40-41. Ayetlerinin Tefsiri

{اذكروا نعمتي} لفظها واحد ومعناها الجمع فمن النعم أن الله تعالى أنقذهم من فرعون وخلق البحر لهم وأغرق فرعون وتظليلهم بالغمام وإنزال المن والسلوى في التيه عليهم وإنزال التوراة ونعم غير هذه كثيرة... وذلك أن الله عهد إلى بني إسرائيل على لسان موسى عليه الصلاة والسلام أني باعث من بني إسماعيل نبيا أميا فمن تبعه وصدق النور الذي يأتي به غفرت له ذنبه وأدخلته الجنة وجعلت له أجرين اثنين , وهو قوله {وإذا أخذ الله ميثاق الذين أتوا الكتاب لتبيننه للناس} يعني أمر محمد صلى الله عليه وسلم وصفته {وإياي فارهبون} : أي فخافون في نقضكم العهد.... نزلت في كعب بن الأشرف ورؤساء اليهود.

(Hâzin, *Lübâbu't-te'vîl*, 1: 44-45)

{نعمتي} أراد نعمي أعطها وهي واحد بمعنى الجمع.... وذلك أن الله تعالى خلق لهم البحر وأنجاهم من فرعون وأهلك عدوهم فأورثهم ديارهم وأموالهم ، وظلل عليهم الغمام في التيه من حر الشمس ، وجعل لهم عمودا من نور يضيء لهم بالليل إذا لم يكن ضوء القمر ، وأنزل عليهم المن والسلوى ، وفجر لهم اثني عشرة عينا وأنزل عليهم التوراة فيها بيان كل شيء يحتاجون إليه في نعم من الله كثيرة لا تحصى... قال الكلبي : عهد إلى بني إسرائيل على لسان موسى إني باعث من بني إسماعيل نبيا أميا فمن اتبعه وأمن به عفوت

¹⁰⁴ Eroğlu, "Hâzin, Ali b. Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17: 125.

¹⁰⁵ Alaaddin Ali b. Muhammed el-Hâzin, *Tefsîru'l-Hâzin (Lübâbu't-te'vîl)* (Beirut: Daru'l-Fikr, , ts.), 1: 3. Diğer kaynakları için bk. Eroğlu, "Hâzin, Ali b. Muhammed", 17: 125.

¹⁰⁶ Örnek olarak bk. el-Bakara, 2/43, 44, 47, 51 ayetlerinin tefsirleri. Ayrıca Mümtehine suresinin son ayetlerinin tefsirleri.

عن ذنبه وأخلته الجنة وجعلت له أجرين إثنين ، وهو قوله {وإذ أخذ الله ميثاق الذين أوتوا الكتاب لتبيننه للناس ولا تكتمونه} يعني أمر محمد صلى الله عليه وسلم....{ وإياي فارهبون} فخافوني في نقض العهد.... نزلت في كعب وأصحابه من علماء اليهود ورؤسائهم.
(Sa'lebî, (a) *el-Keşf*, 1: 186; (b) *el-Keşf*, 1: 108-109)

2. Âl-i İmrân, 3/3. Ayetinin Tefsiri

{نزل عليك الكتاب} يعني القرآن {بالحق} أي بالصدق والعدل{مصدقًا لما بين يديه} يعني لما قبله من الكتب في التوحيد والنبوات والأخبار وبعض الشرائع.

(Hâzin, *Lübâbu't-te'vîl*, 1: 209)

{نزل عليك} يا محمد {الكتاب} القرآن {بالحق} بالعدل ، والصدق {مصدقًا} موافقًا {لما بين يديه} لما قبله من الكتب في التوحيد، والنبوات ، والأخبار ، وبعض الشرائع .

(Sa'lebî, (a) *el-Keşf*, 3: 8)

Bu surenin (Âl-i İmrân) nüzul sebebi olan Necran heyetinin Medine'ye gelişi ile ilgili hadise, Hâzin tarafından tamamen Sa'lebî nin cümleleri ile aktarılmaktadır.

3. el-Kalem, 68/1. Ayetinin Tefsiri

{والقلم} هو القلم الذي كتب الله به الذكر وهو قلم من نور طوله ما بين السماء والأرض ويقال أول ما خلق الله القلم فنظر إليه فانشق نصفين ثم قال اجر بما هو كائن إلى يوم القيامة فجرى على اللوح المحفوظ بذلك.

(Hâzin, *Lübâbu't-te'vîl*, 4: 294)

{والقلم} وهو الذي كتب به الذكر ، وهو قلم من نور ما بين السماء والأرض ويقال : لما خلق الله تعالى القلم وهو أول ما خلقه نظر إليه فانشق نصفين ، ثم قال : اجر ، فقال : يا رب بم أجزى ، فقال : بما هو كائن إلى يوم القيامة ، فجرى على اللوح المحفوظ بذلك.

(Sa'lebî, (a) *el-Keşf*, 10: 7; (b) *el-Keşf*, 5: 247)

Hâzin, Kalem suresinin tefsirine başlamadan önce el-Keşf'te bulunan "nûn" ve "kalem" hakkındaki rivayetlerin bir kısmını aktarmaktadır. Sonraki ayetlerde ise el-Keşf ve farklı tefsirleri birleştirmektedir.

4. el-Gâşiye, 88/1-6. Ayetlerinin Tefsiri

{هل أتاك} أي قد أتاك يا محمد{حديث الغاشية} يعني القيامة سميت غاشية لأنها تغشى كل شيء بأهوالها وقيل الغاشية النار سميت بذلك لأنها تغشى وجوه الكفار {وجوه يومئذ} يعني يوم القيامة {خاشعة} يعني ذليلة....{ليس لهم طعام إلا من ضريع} قيل هو نبت ذو شوك لاطى بالأرض تسميه قريش الشبرق فإذا هاج سموه الضريع , وهو أخبث طعام وأبشعه.

(Hâzin, *Lübâbu't-te'vîl*, 4: 371-372)

{هل أتاك حديث الغاشية} يعني القيامة يغشى كل شيء بالأهوال، هذا قول أكثر المفسرين. وقال سعيد بن جبیر ومحمد بن كعب : {الغاشية} النار . دليله قوله سبحانه {وتغشى وجوههم النار}{وجوه يومئذ} يعني يوم القيامة ، وقيل : في النار {خاشعة} ذليلة....{ليس لهم طعام إلا من ضريع} قال محمد وعكرمة وقتادة : وهو نبت ذو شوك لاط بالأرض تسميه قريش الشبرق ، فإذا هاج سموه الضريع ، وهو أخبث طعام وأبشعه.

(Sa'lebî, (a) *el-Keşf*, 10: 187; (b) *el-Keşf*, 6: 538-439)

2.9. el-Keşf ve'l-Beyân'ın el-Lübâb fî Ulûmi'l-Kitâb'a Etkisi

el-Lübâb fî Ulûmi'l-Kitâb, Ebû Hafs Siraceddin Ömer b. Nureddin Ali b. Âdil'in (ö.8./14. yüzyıl) günümüze ulaşan tek eseridir. Bu tefsir, kelimelerin anlamı, irabı, şiirler, kıraat vecihleri, ayetlerin tefsir ve delaletiyle ilgili müfessirlerin görüşleri, kelam, fıkıh, öğüt vb. açılardan ayetlerin yorumu gibi birçok konuyu içeren bir ansiklopedi niteliğindedir.¹⁰⁷ Bu özelliklerin çoğu Sa'lebî'nin telif usulü ile örtüşmektedir.

¹⁰⁷ Ahmet Özel, "İbn Âdil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2016), Ek-1: 584.

İbn Âdil, yüz civarında yerde Sa'lebî'nin adını zikrederek, el-Keşf'ten alıntı yapmaktadır. Bu alıntılarının önemli bir kısmı surelerin faziletlerine dair rivayetlerdir. Bunun yanında kısa ve öz olarak bazı nakiller, kıraat ve gramer bilgileri, şiir ve izahlardan da yararlanmaktadır. Sure başlarında verilen tanıtım bilgileri de el-Keşf ile aynıdır. el-Keşf'in, el-Lübâb fî Ulûmi'l-Kitâb'a etkisi şu örnekler ile gösterilebilir:

1. el-Bakara, 2/67. Ayetinin Tefsiri

وقال الثعلبي في تفسيره : قرئ : هزوا وكفوا متقلات ومهموزات ، وهي قراءة أبي عمرو وأهل الشام و الحجاز واختار الكسائي ، وأبو عبيد ، وأبو حاتم هزوا وكفوا متقلات بغير همز قال : وكلها لغات صحيحة فصيحة معناها : الاستهزاء . (İbn Âdil, el-Lübâb, 2: 156)

وهزوا وكفوا متقلان مهموزان وهي قراءة أبي عمرو وأهل الحجاز والشام واختيار الكسائي وأبي عبيد وأبي حاتم . وهزوا وكفوا مثيلان بغير همزة وفي رواية حفص بن سليمان البزاز عن عاصم وكلها لغات صحيحة معناها الاستهزاء . (Sa'lebî, (a) el-Keşf, 1: 214; (b) el-Keşf, 1: 134)

2. el-Enbiyâ, 21/97. Ayetinin Tefsiri

الخامس : أن تكون {هي} مبتدأ وخبره مضمرة ، فيتم الكلام حينئذ على {هي} ويبتدأ بقوله {شاخصة أبصار} ، والتقدير فإذا هي بارزة ، أي الساعة بارزة أو حاضرة و { شاخصة} خبر مقدم ، و {أبصار} مبتدأ مؤخر . ذكره الثعلبي . (İbn Âdil, el-Lübâb, 13: 602)

والثالث : أن يكون تمام الكلام عند قوله {هي} على معنى هي بارزة واقفة . يعني من قربها كأنها آتية حاضرة ، ثم ابتداء {شاخصة أبصار الذين كفروا} على تقديم الخبر على الابتداء . (Sa'lebî, (a) el-Keşf, 6: 309; (b) el-Keşf, 4: 275)

3. er-Rahmân, 55/12. Ayetinin Tefsiri

وحكى الثعلبي : وقال ابن السكيت : تقول العرب لورق الزرع : العصف والعصيفة ، والجل بكسر الجيم .

(İbn Âdil, el-Lübâb, 18: 308)

قال ابن السكيت : تقول العرب لورق الزرع : العصف والعصيفة والجل بكسر الجيم .

(Sa'lebî, (a) el-Keşf, 9: 179; (b) el-Keşf, 6: 50)

Öte yandan el-Lübâb fî Ulûmi'l-Kitâb'ın temel kaynaklarından biri Me'âlimu't-Tenzîl'dir. Dolayısıyla Sa'lebî'nin cümleleri Beğavî aracılığıyla el-Lübâb'da çok daha fazla yer almaktadır. Aşağıdaki örnek, bu tabloyu gayet güzel göstermektedir.

el-Furkân, 25/77. Ayetinin Tefsiri

قوله {قل ما يعينوا قصر بكم ربي} قال مجاهد وابن زيد : أي ما يصنع وما يفعل بكم . قال أبو عبيدة : يقال : ما عبات به شيئا ، أي لم أباله ، فوجوده وعدمه سواء . وقال الزجاج : معناه لا وزن لكم عندي والعبء في اللغة الثقل . وقال أبو عمرو بن العلاء : ما يبالي بركم ، ويقال : ما عبات بك ، أي : ما اهتممت ولا اكرتت ، ويقال : عبات الجيش وعباته ، أي هيأته وأعدته . قوله { لولا دعاؤكم}.... ومعنى هذا الدعاء وجوه . الأول : لولا دعاؤكم إياه في الشدائد كما قال تعالى {فإذا ركبوا في لفلك دعا الله مخلصين له الدين} الثاني : لولا شكركم له على إحسانه ، لقوله {ما يفعل الله بعذابكم إن شكرتم} الثالث : لولا عبادتكم . الرابع : لولا إيمانكم وقيل : المعنى : قل ما يعين بخلقكم ربي لولا عبادتكم وطاعتكم إياه ، يعني أنه خلقكم لعبادته كما قال {وما خلقت الجن والإنس إلا ليعبدون} قاله ابن عباس ومجاهد . وقيل : معناه ما يبالي بمغفرتكم ربي لولا دعاؤكم معه إلهة ، أو ما يفعل الله بعذابكم لولا شكركم كما قال {ما يفعل الله بعذابكم إن شكرتم وأمنتم} قوله {فقد كنتم} أيها الكافرون يخاطب أهل مكة ، يعني أن الله دعاكم بالرسول إلى توحيدهِ وعبادته فقد كنتم الرسول ولم تجيبوه.... وقال ابن جرير : عذابا دائما لازما وهلاكاً مقنيا يلحق بعضكم ببعض....

(İbn Âdil, el-Lübâb, 14: 578-580)

{قل ما يعينوا بكم ربي} قال مجاهد وابن زيد : أي ما يصنع وما يفعل بكم . قال أبو عبيدة : يقال : ما عبات به شيئا أي لم أعده ، فوجوده وعدمه سواء ، مجازة : أي وزن وأي مقدار لكم عنده {لولا دعاؤكم} إياه ، وقيل : لولا إيمانكم ، وقيل : لولا دعاؤكم إياكم إلى الإسلام ، فإذا أمنتم ظهر لكم قدر . وقال قوم : معناها : قل ما يعين بخلقكم ربي لولا عبادتكم وطاعتكم إياه يعني إنه خلقكم لعبادته ، كما قال {وما خلقت الجن والإنس إلا ليعبدون} وهذا قول ابن عباس ومجاهد . وقال قوم : قل ما يعين ما يبالي بمغفرتكم ربي لولا دعاؤكم معه إلهة ، أو ما يفعل بعذابكم لولا شكركم ، كما قال الله تعالى {ما يفعل الله بعذابكم إن شكرتم وأمنتم} وقيل : ما يعين بعذابكم لولا دعاؤكم إياه في الشدائد ، كما قال {فإذا ركبوا في لفلك دعا الله} وقال {فأخذناهم بالأساء والضراء لعلمهم يتضرعون} وقيل : {قل ما يعينوا بكم ربي لولا دعاؤكم} يقول : ما خلقتكم ولي إليكم حاجة إلا أن تسألوني فأعطيكم وتستغفروني فأغفر لكم { فقد كنتم} أيها

الكافرون، يخاطب أهل مكة، يعني إن الله دعاكم بالرسول إلى توحيدهِ وعبادته فقد كذبتم الرسول ولم تجيبوه وقال ابن جرير عذاباً دائماً لازماً وهلاكاً مقيماً يلحق بعضكم ببعض....

(Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl*, 3: 379-380)

{قل ما يعيؤا بكم ربي} أي ما يصنع وما يفعل ، عن مجاهد وابن زيد . وقال أبو عبيدة : يقال : ما عبأت به شيئاً أي لم أعدّه ، فوجوده وعدته [عدمه]¹⁰⁸ سواء ، مجازه : أي مقدار لكم

(Sa'lebî, (a) *el-Keşf*, 7: 153-154; (b) *el-Keşf*, 4: 436-437)

İbn Âdil'in, *Me'âlimu't-Tenzîl*'deki cümleleri aynen iktibas ettiği görülmektedir. Beğavî de bu cümleleri el-Keşf'ten almaktadır. el-Keşf ve *Me'âlimu't-Tenzîl*'deki İbn Cerîr kaydının, İbn Adil'in matbu eserinde başka bir isim (İbn Cüreyc) olması da dikkat çekmektedir. Son olarak Sa'lebî'nin de bu ayetin tefsirinde Taberî'den faydalandığı¹⁰⁹ söylenebilir.

2.10. el-Keşf ve'l-Beyân'ın es-Sirâcü'l-Münîr'e Etkisi

Şemseddin Muhammed b. Ahmed el-Hatîb eş-Şirbînî, es-Sirâcü'l-Münîr adlı tefsirinde ayetlerin anlaşılması için gerekli ölçüde Arap dili kurallarına yer verdiğini, bazı incelik ve nüktelere işaret etmekle birlikte gereksiz ayrıntılara girmediğini söylemektedir.¹¹⁰ Râzî, Beğavî, Zemahşerî ve Beyzâvî'nin tefsirleri onun en önemli kaynaklarıdır.¹¹¹ Sirâcü'l-Münîr'de el-Keşf'in tesiri, yine *Me'âlimu't-Tenzîl* aracılığıyla olmaktadır. Şirbînî Hâzin'in tefsirinden, Hâzin de *Me'âlimu't-Tenzîl*'den faydalanmaktadır. Fakat Sirâcü'l-Münîr'de el-Keşf ile birebir örtüşen cümle örnekleri azdır. Çoğunlukla mana olarak alıntı yapılmaktadır. Konuyu daha fazla uzatmamak için aşağıdaki örnek yeterli olacaktır.

el-Kalem, 68/1. Ayetinin Tefsiri

{إن} كقوله تعالى {ص والقرآن} وجواب القسم الجملة المنفية بعدها. واختلفوا في تفسير ذلك ، فقال ابن عباس رضي الله عنهما : هو الحوت الذي على ظهره الأرض وهو قول مجاهد ومقاتل والسدي والكلبي، وروى أبو طيبان عن ابن عباس رضي الله عنهما قال : أول ما خلق الله تعالى القلم فجرى بما هو كائن إلى يوم القيامة ، ثم خلق النون فيسط الأرض على ظهره فتحرك النون فمادت الأرض فأثبتت بالجبال ، فإن الجبال لتفخر على الأرض ، ثم قرأ ابن عباس : {إن} الآية. واختلفوا في اسمه فقال الكلبي ومقاتل : يهومت ، وقال الواقدي : ليوثا ، وقال كعب : لوثا ، وقال علي : تلهوت ، وقال الرواة : لما خلق الله تعالى الأرض وفتقها بعث من تحت العرش ملكا قال كعب الأحبار : إن إبليس تغلغل إلى الحوت الذي على ظهره الأرض فوسوس إليه فقال له : أنتري ما على ظهره يا لويثا من الأمم والدواب والشجر والجبال لو نفضتهم ألقيتهم عن ظهره ، فهم لويثا أن يفعل فبعث الله تعالى دابة فدخلت منخره فوصلت إلى دماغه ففجع الحوت إلى الله تعالى منها ، فأذن الله تعالى لها فخرجت ، فوالذي نفسي بيده إنه لينظر إليها وتنتظر إليه إن هم بشيء من ذلك عادت إليه كما كانت.

وقال بعضهم : نون آخر حروف الرحمن وهي رواية عكرمة عن ابن عباس رضي الله عنهما ، وقال الحسن وقتادة والضحاك : النون : الدواة ، وهو مروى أيضا عن ابن عباس رضي الله عنهما ، ومنه قول الشاعر :

إذا ما الشوق برح بي إليهم... ألفت النون بالدمع السجم

وقيل : النون : لوح من نور تكتب فيه الملائكة ما يؤمرون به ، رواه معاوية بن قرة مرفوعا ، وقيل : النون : هو المداد الذي تكتب به الملائكة. وقال عطاء وأبو العالية : هو افتتاح اسمه تعالى نصير ونور وناصر ، وقال محمد بن كعب : أقسم الله تعالى بنصرة

¹⁰⁸ Burada el-Keşf ve'l-Beyân'ın Seyyid Kesrevî Hasan tahkikli baskısındaki problemlerden bir başkası görülmektedir: "عدمه" kelimesi "عدته" şeklinde yazılmıştır.

¹⁰⁹ Bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 19: 55-57.

¹¹⁰ Hatîb eş-Şirbînî, *es-Sirâcü'l-münîr* (Mısır: Matbaatu Amire, 1285h.), 1: 3.

¹¹¹ Ali Hakan Çavuşoğlu, "Şirbînî, Hatîb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2016), 39: 190.

المؤمنين... وقال البيهقي: القلم هو الذي كتب به الذكر وهو قلم من نور طوله ما بين السماء والأرض، ويقال: أول ما خلق الله تعالى القلم ونظر إليه فانشق نصفين ثم قال: اجر بما هو كائن إلى يوم القيامة فجرى على اللوح المحفوظ بذلك.

(Şirbînî, *Sirâcül-münîr*, 4: 389-391)

عن ابن عباس قال: أول ما خلق الله القلم فجرى بما هو كائن، ثم رفع فخلق الماء فخلق منه السماوات، ثم خلق النون فبسط الأرض على ظهر النون، فتحركت النون فمادت الأرض فأتيت بالجبال فإن الجبال لتفخر على الأرض، ثم قرأ ابن عباس إن والقلم وما يسطرون} واختلفوا في اسمه. فقال الكلبي ومقاتل: بهموت، وقال أبو اليقظان والواقدي وأبو كعب: لوسا، وقال علي ابن أبي طالب ح: يلهوت، ... قالت الرواة: لما خلق الله تعالى الأرض كلها فوسوس إليه، وقال: أندري ما على ظهرك يالوتيا من الأمم والدواب إن إبليس تغلغل إلى الحوت الذي على ظهره الأرض كلها فوسوس إليه، وقال: أندري ما على ظهرك يالوتيا من الأمم والدواب والشجر والجبال وغيرها لو نفستهم ألقيتهم من ظهرك أجمع، قال: فهم لوتيا أن يفعل ذلك، فبعث الله تعالى دابة فدخلت منخره ووصلت إلى دماغه فضج الحوت إلى الله تعالى منها، فأذن لها فخرجت، قال كعب: والذي نفسي بيده لينظر إليها وتنظر إليه إن هم بشيء من ذلك عادت كما كانت.

وقال بعضهم: هي آخر حروف الرحمن، وهي رواية عكرمة عن ابن عباس قال: أُر وحم ونون، حروف الرحمن تبارك وتعالى مقطعة. وقال الحسن وقتادة والضحاك: النون: الدواة، وهي رواية ثابت اليماني عن ابن عباس، وقال فيه الشاعر: إذا ما الشوق يرح بي إليهم... أَلقت النون بالدمع السجوم.

وقال معاوية بن قره: هو لوح من نور، ورفعته إلى النبي صلى الله عليه وسلم. وقال ابن زيد: هو قسم أقسم الله تعالى به، ابن كيسان: فاتحة السورة، عطاء: افتتاح اسمه نور وناصر ونصير. القرظي: أقسم الله تعالى بنصرته المؤمنين ببيانه قوله: {وكان حقا علينا نصر المؤمنين}، جعفر الصادق: هو نهر في الجنة.

والقلم: وهو الذي كتب به الذكر، وهو قلم من نور ما بين السماء والأرض ويقال: لما خلق الله تعالى القلم وهو أول ما خلقه نظر إليه فانشق نصفين، ثم قال: اجر، فقال: يارب بم اجري، فقال: بما هو كائن إلى يوم القيامة فجرى على اللوح المحفوظ بذلك. (Sa'lebî, (a) *el-Keşf*, 10: 5-7; (b) *el-Keşf*, 6: 245-247)

Şirbînî, bu cümleleri Hâzin'in tefsirinden o da aynen Me'âlimu't-Tenzîl'den almaktadır. Fakat asıl kaynak el-Keşf'tir. Şirbînî, yukarıdaki pasajın son paragrafında "وقال البيهقي" derken, aslında Sa'lebî'nin cümlelerini nakletmektedir. Ayrıca Ebu'l-Muzaffer es-Sem'ânî'nin tefsiri de Beğavî ve Hâzin kanalıyla Sirâcü'l-Münîr'e ulaşmaktadır.¹¹²

Sa'lebî-Beğavî-Hâzin-Şirbînî çizgisini gösteren en güzel örneklerden biri el-Bakara, 2/39. ayetinin tefsirinde görülmektedir. Dört müfessirin eserlerinde, bu ayet önemsiz bir iki değişiklik ile şöyle tefsir edilmektedir:

{والذين كفروا} جحدوا {وكذبوا بأياتنا} يعني القرآن {أولئك أصحاب النار هم فيها خالدون} لا يخرجون منها ولا يموتون فيها.

Burada asıl kaynak el-Keşf'tir ve Beğavî ondan, Hâzin ve Şirbînî de Beğavî'nin Me'âlimu't-Tenzîl'inden bu cümleleri almaktadır. Sa'lebî'nin ise yine Taberî'nin tefsirinden faydalandığı¹¹³ söylenebilir.

3. Sa'lebî ve el-Keşf ve'l-Beyân'ın Tefsir Edebiyatına Muhteva Yönünden Etkisi

Sa'lebî'nin tefsirinden istifade eden bazı müfessirler, onun cümlelerini aynen almamış fakat kendi ifadeleri ile aktarmıştır. Bu tarz örneklerin, muhteva yönünüyle tesir olarak nitelenmesi daha uygun olacaktır. Tespit edilebildiği

¹¹² Bk. el-Bakara, 2/43, 44, 47 ve 51. ayetlerinin tefsirleri.

¹¹³ Bk. Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 30: 264.

kadarıyla el-Keşf'in muhteva açısından etkisi bulunan eserler, İbn Atıyye, Ebû Hayyân, Se'âlibî, Bikâî, Suyûtî, Âlûsî, Şevkânî ve İbn Âşûr'un tefsirleridir.

İbn Atıyye'nin, el-Muharrerü'l-Vecîz'i telif ederken kullandığı kaynaklardan biri el-Keşf'tir. Yüz otuz civarında yerde "ذكر / حكي / في كتاب الثعلبي" kalıplarıyla nakillerde bulunmaktadır.¹¹⁴ Fakat bunlar, Kurtubî'nin alıntılarında görüldüğü gibi birebir cümleler şeklinde değildir. Lafızlar İbn Atıyye'ye ait olmak üzere mana olarak faydalanma tarzındadır. İbn Atıyye, el-Keşf'e önem vermekle beraber Hz. Osman hakkındaki bir rivayeti, "inşikâku'l-kamer" in kıyamet gününde gerçekleşeceği bilgisini ve Rahmân suresinde haber verilen "iki deniz" üzerine yapılan işârî yorumları tenkit etmektedir.¹¹⁵

Ebû Hayyân, Bahru'l-Muhît isimli dil-edebiyat ağırlıklı tefsirinde, yirmiden fazla yerde el-Keşf'i kaynak göstermektedir.¹¹⁶ Ondan alınan bilgiler, gramer, yorum, nakil, tarih gibi farklı alanlardadır. Bu alıntılar, Ebû Hayyân'ın, Sa'lebî'nin tefsirini İbn Atıyye kanalıyla aldığı izlenimi vermektedir. Ebû Hayyân da Sa'lebî'nin naklettiği Rahmân suresinde ifade edilen "iki deniz" hakkındaki işârî yorumları eleştirmektedir.¹¹⁷

Kurtubî ve İbn Atıyye'nin geniş ölçüde ve Ebû Hayyân gibi meşhur bir dilcinin az da olsa Sa'lebî'nin tefsirini kaynak olarak kullanması, Endülüs ekolünde Sa'lebî ve el-Keşf'e önem verildiğini ortaya koymaktadır.

Müfessir Se'âlibî ise el-Muharrerü'l-Vecîz'in muhtasarı mahiyetindeki¹¹⁸ Cevâhiru'l-Hisân adlı tefsirinde yüz elliden fazla yerde, lafızlar kendine ait olmak üzere el-Keşf'i kaynak göstermektedir.¹¹⁹ Bikâî de Nazmu'd-Dürer adlı tefsirinde, on beş yerde el-Keşf'ten faydalanmaktadır.¹²⁰ Bunların tamamı, birtakım rivayetlerin alınması şeklindedir. Fakat el-Keşf, Beğavî'nin Me'âlimu't-Tenzîl'i vasıtasıyla bundan çok daha fazla Nazmu'd-Dürer'e etki etmektedir. Suyûtî, ed-

¹¹⁴ Bk. İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 5: 398, 478, 500.

¹¹⁵ Sırasıyla bk. İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, V, 205, 211, 227.

¹¹⁶ Örneğin bk. İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 6: 340; 7: 41, 8: 59, 341.

¹¹⁷ Ebû Hayyân Muhammed el-Endelûsî, *et-Tefsîru'l-Kebîr (Bahru'l-muhît)* (Beirut: Daru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 1990), 8: 191.

¹¹⁸ Mertoğlu, "Seâlibî, Ebû Zeyd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36: 239.

¹¹⁹ Bk. Abdurrahman es-Se'âlibî, *el-Cevâhiru'l-Hisân*, thk. Ebû Muhammed el-Ğumârî (Beirut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996), 3: 497, 507, 508.

¹²⁰ Bk. Burhaneddin Ebu'l-Hasan el-Bikâî, *Nazmu'd-dürer* (Haydarabad: Oriental Publication, 1969), 2: 37, 3: 281, 5: 244, 313.

Dürrü'l-Mensûr'da otuz civarında rivayeti Sa'lebî'den nakletmektedir.¹²¹ Bunların tamamına yakınında, Sa'lebî rivayetin tek kaynağıdır.

Şehâbeddin Mahmud el-Âlûsî, meşhur tefsiri Rûhu'l-Me'ânî'de elli civarında yerde el-Keşf'ten alıntı yapmaktadır.¹²² Bunların çoğu haber naklidir. Ayrıca Rûhu'l-Me'ânî'de, Me'âlimu't-Tenzîl aracılığıyla da el-Keşf'in tesiri bulunmaktadır.

İsmail Hakkı Bursevî, Rûhu'l-Beyân'da on beş yerde "imam" diye andığı Sa'lebî'yi kaynak göstermektedir.¹²³ Ancak Necmeddin Dâye'nin tefsiri önemli ölçüde kaynak olarak kullanıldığı için, Rûhu'l-Beyân'da el-Keşf'in etkisi çok daha fazladır. el-Keşf, Beğavî ve Necmeddin Dâye'nin tefsirleri kanalıyla da Rûhu'l-Beyân'a etki etmektedir. Şevkânî, Fethu'l-Kadîr'de kırk yerde Sa'lebî'nin cümlelerine atıfta bulunmaktadır.¹²⁴ Bu alıntılar, haber nakli, dil izahları, kıraat ve mekkî medenî bilgisinden oluşmaktadır. Şevkânî'nin, bu bilgileri Kurtubî kanalıyla aldığı anlaşılmaktadır. Zira Kurtubî'nin cümleleri, Fethu'l-Kadîr'de aynen bulunmaktadır. Şevkânî, "İrem" şehrine dair israiliyat türü bir rivayet nedeniyle Sa'lebî'yi tenkit de etmektedir.¹²⁵ Ayrıca el-Keşf, Me'âlimu't-Tenzîl üzerinden de Fethu'l-Kadîr'e tesir etmektedir.

İbn Âşûr ise tefsirinde, yirmi civarında yerde Sa'lebî'nin adını zikretmektedir.¹²⁶ Bunların bir kısmında onu tenkit etmektedir.¹²⁷ İbn Âşûr'un el-Keşf'ten nakillerinin çoğu Kurtubî, bir kısmı İbn Atıyye'nin tefsirleri kanalıyla. Fakat onun Me'âlimu't-Tenzîl'den alıntıları el-Keşf'e göre daha fazladır ki, bunların da bir kısmı el-Keşf'in etkisine dahildir.

Sa'lebî'nin tefsirini kaynak olarak kullanan eserler, bunlardan ibaret değildir. Daha geniş bir araştırma ile başka bilgilerin ortaya çıkması muhtemeldir. Örneğin, Mefâtihu'l-Gayb'da yaklaşık on, Advâu'l-Beyân'da dokuz yerde Sa'lebî'ye atıfta bulunmaktadır. el-Keşf'i sonraki bir çok tefsire ulaştıran aracı konumundaki Me'âlimu't-Tenzîl'den, Suyûtî, Se'âlibî, Şinkitî (ö.1974/1393), İbn Âdil, Bursevî, Âlûsî, Şevkânî, Bikâî, Ebû Hayyân, İbn Âşûr ve Reşid Rıza (ö.1935/1354) el-Keşf'e

¹²¹ Bk. Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr* (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1993), 1: 10, 12, 21.

¹²² Bk. Şehabeddin el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî* (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1987), 28: 76, 30: 136, 273.

¹²³ Bk. İsmail Hakkı Bursevî, *Tefsîr-u ruhu'l-beyân* (Beyrut: Daru'l-İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1985), 2: 355, 3: 99, 5: 190.

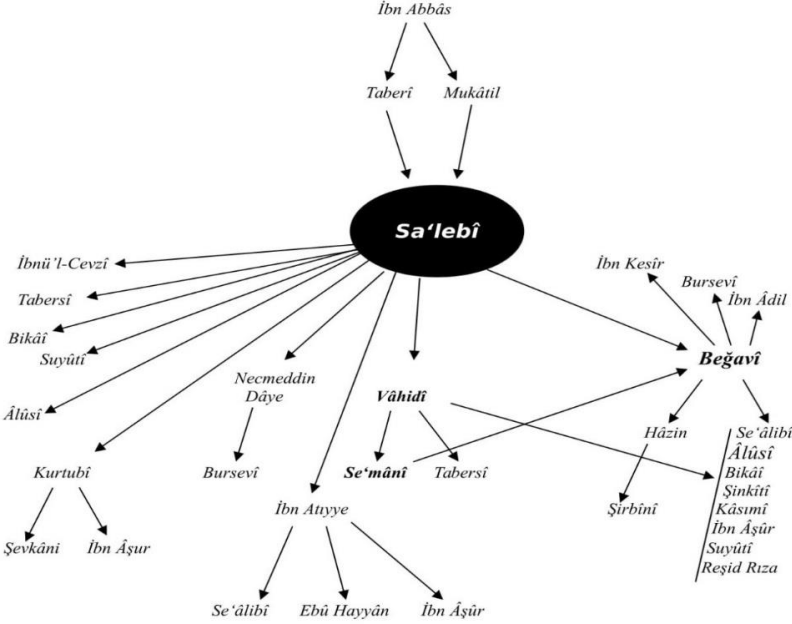
¹²⁴ Bk. Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, thk. Seyyid İbrahim (Kahire: Daru'l-Hadis, 1993), 5: 466, 477, 679.

¹²⁵ Bk. Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 5: 625-626.

¹²⁶ Bk. Muhammed Tâhir b. Âşur, *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: Daru't-Tunusiyye, ts.), 29: 215, 252, 254, 385, 28: 258.

¹²⁷ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr*, 3: 149; 11: 42, 26: 293.

göre daha fazla alıntı yapmaktadır. Daha önce vurgulandığı gibi aslında bu alıntılarının tamamına yakınının kaynağı el-Keşf'tir. Çalışmanın başından buraya kadar ortaya çıkan tablo, bir grafik ile şöyle gösterilebilir:

Bu grafik, Sa'lebî'nin tefsir tarihinin önde gelen simalarından ve el-Keşf'in de önemli eserlerinden biri olduğunu göstermektedir. Buna rağmen el-Keşf, özellikle günümüzde yeterince tanınmamakta, hak ettiği değeri görmemektedir. Onun özeti olan tefsirler ise daha fazla bilinmekte ve ilmi çalışmalarda kaynak olarak kullanılmaktadır.

SONUÇ

Müfessir Sa'lebî, tefsir edebiyatına damgasını vuran önemli bir eser telif etmiştir. Sa'lebî, rivayet ağırlıklı tefsir yazımından, dirayet ağırlıklı tefsir yazımına geçişte belirgin bir rol oynamıştır. Sened ve rivayet tekrarları ile dolu olan tefsir yazımına, rivayet tariklerini mukaddimede belirtmek suretiyle yeni bir boyut getirmiştir. Böylece rivayet ağırlıklı tefsirleri daha okunur hale getirmiştir.

el-Keşf'in mukaddimesi, birçok açıdan analiz edilmesi gereken önemli özelliklere sahiptir. Burada, tefsir literatürü ve tarihi değerlendirilmektedir. Müellifin kullandığı kaynak eserler sayılmaktadır. Eser içinde yer verilen rivayetlerin isnadları belirtilmektedir. Bu özellikleri ile el-Keşf, günümüze ulaşan tefsirler arasında öncüdür.

el-Keşf'te, iman, gayb, takva, din, emr-i bi'l-maruf ve nehy-i ani'l-münker, hac, nikah ve talak gibi önemli konularda müstakil başlıklar açılarak okuyucaya bilgi verilmektedir. Buna göre el-Keşf'in, konulu tefsir yönteminin öncülerinden olduğu söylenebilir.

Sa'lebî, Taberî'nin tefsir yazım usulünü geliştirerek, nakle dayalı tefsirlerin daha okunur hale gelmesini sağlamıştır. Önceki birçok bilgiyi kaydederek günümüze ulaşmasını sağlamıştır. Bunu yaparken zayıf-mevzu bilgileri de almıştır. Bu sebeple el-Keşf'e yöneltilen en önemli tenkit, uydurma, zayıf rivayetler ile israiliyata fazlaca yer verilmesidir. Beğavî ve Hâzin'in tefsirlerinin aynı tenkide maruz kalmasının sebebi de el-Keşf'in etkisi altında olmalarıdır.

el-Keşf'te özellikle dile, gramere, edebiyata dayalı bilgiler zengindir. Şiire ve kıraat bilgilerine oldukça fazla yer verilmektedir. Okuyucaya bazı ahkâm konularında uzun fıkhi malumat sunulmaktadır. Bunun yanında esbâb-ı nüzul bilgileri, kıssalar ve tarihten notlar da eserin öne çıkan özelliklerindedir.

Sa'lebî'nin tefsirinden, Vâhidî, Sem'ânî, Beğavî, İbn Atıyye, İbnü'l-Cevzî, Necmeddin Dâye, Kurtubî, Hâzin, Ebû Hayyân, Se'âlibî, Bikâî, Suyûtî, Şirbînî, Bursevî, Şevkânî, Âlûsî ve İbn Âşûr az ya da çok faydalanmıştır. Dolayısıyla el-Keşf, tefsir literatüründe oldukça geniş etki alanına sahiptir. İbn Atıyye, Kurtubî ve Ebû Hayyân'ın el-Keşf'i kaynak olarak kullanması, Endülüs ekolünde ona önem verildiğini göstermektedir.

el-Keşf'in etkisi en fazla olan eserler, Vâhidî, Beğavî ve Necmeddin Dâye'nin tefsirleridir. Beğavî'nin Me'âlimu't-Tenzîl'inin tamamına yakını, el-Keşf'in cümlelerinden oluşmaktadır. Me'âlimu't-Tenzîl de başta Hâzin ve Şirbînî'nin tefsiri olmak üzere birçok tefsire tesir etmektedir. Dolayısıyla Me'âlimu't-Tenzîl'den yapılan alıntılar, aslında el-Keşf'ten alınmış olmaktadır. Bütün araştırmacıların bu durumu bilmeleri gerekmektedir. Fakat Beğavî'nin tefsirini konu edinen bazı tez veya makale çalışmalarında, el-Keşf veya müellifinin adının bile geçmediği görülmektedir.

Necmeddin Dâye'nin tasavvufi tefsirinin zahiri tefsir kısmı da el-Keşf'ten alınmıştır. Sa'lebî'nin cümleleri, onun aracılığıyla Bursevî'nin tefsirine taşınmaktadır.

Sa'lebî'nin öğrencisi olan Vâhidî ve ayrıca Ebu'l-Muzaffer es-Sem'ânî, tefsirlerinde el-Keşf'ten aynen veya özet alıntılar yapmaktadır. Her iki müfessirin tefsirleri, az da olsa Me'âlimu't-Tenzîl'e de tesir etmektedir.

el-Keşf, Vâhidî, Beğavî ve Necmeddin Dâye'nin tefsirleri aracılığıyla tefsir literatüründe çok daha geniş bir etki alanına ulaşmıştır. Bu durum yukarıdaki grafikte gösterilmeye çalışılmıştır. el-Keşf, müfessirlerin çoğu tarafından nakil açısından Taberî'nin tefsirinden sonra kullanılan en önemli kaynaktır. Bütün bunlara rağmen onun yeterince şöhret bulamamasının, rivayet ağırlıklı tefsir yazımından dirayet ağırlıklı tefsir yazımına geçiş dönemi eseri olması, müellifinin kıssacılığı ve israiliyat, zayıf, uydurma, garip rivayet ve nakillere tenkit etmeden olduğu gibi yer vermesi, Şia kaynaklı bazı tefsir ve rivayetler aktarması ve haberî sıfatlar denilen manevî müteşabihlerin tevilde selef çizgisinden kısmen uzaklaşmasından kaynaklandığı söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Algar, Hamid. "Bahrü'l-Hakâik ve'l-Meânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4: 515-516. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Alûsî, Şehabeddin. *Rûhu'l-me'ânî*. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1987.
- Ateş, Süleyman. *İşârî Tefsir Okulu*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974.
- Aygün, Abdullah. "Tefsir Tarihi Açısından Mükerrer Nüzûl Görüşünün Tenkidi". *Usûl İslam Araştırmaları Dergisi* sy. 21 (2014): 39-66.
- Aygün, Abdullah. "Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36: 463-464. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Bakırcı, Saffet. *Me'âlimü't-Tenzîl'in Rivayet Tefsirleri İçindeki Yeri*. Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1990.
- Bakırcı, Saffet. "Me'âlimü't-Tenzîl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28:203-204. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Baltacı, Halil. *Necmüddin Râzî Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2009.
- Beğavî, Ebû Muhammed Hüseyin. *Tefsîru'l-Beğavî (Me'âlimü't-tenzîl)*. Thk. Halid Abdurrahman Akk, Mervân Süvâr. Beyrut: Daru'l-Marife, 1992.
- Beğavî, Ebû Muhammed Hüseyin. *Me'âlimü't-Tenzîl*. Thk. Muhammed Abdullah en-Nemr, Osman Cuma Damîriyye-Süleyman Müslim el-Harş. Beyrut: Daru Taybe, 1997.
- Bikâî, Burhaneddin Ebu'l-Hasan. *Nazmu'd-dürer*. Haydarabad: Oriental Publication, 1969.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi-Tabakatü'l-Müfessirin*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2015.
- Birişik, Abdülhamit. "İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20:550-551. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Birişik, Abdülhamit. "İsrâiliyat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23: 199-202. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Birişik, Abdülhamit. "Kıraat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25:426-433. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Brockelmann, Carl. "Sa'lebî". *İslam Ansiklopedisi*. 10:125. İstanbul: MEB Yayınları, 1996.
- Bursevî, İsmail Hakkı. *Tefsîru ruhu'l-beyân*, Beyrut: Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1985.

- Cerrahoğlu, İsmail. "es-Sa'lebî ve Tefsiri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi* s. 4 (1980): 55-60.
- Cevdet Bey. *Tefsir Usulü ve Tarihi*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2002.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan. "Şirbînî, Hafîb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39:189-191. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Çetin, Abdurrahman. "Vâhidî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42:438-439. İstanbul, 2012.
- Dâye, Necmeddin. *Bahru'l-hakâik ve'l-me'ânî fi tefsîri's-Seb'il-Mesânî*. H. Hüsnü Paşa, 37m., 37: 1a-333b. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Ebû Hayyân, Muhammed el-Endelûsî. *et-Tefsîru'l-kebîr (Bahru'l-muhît)*. Beyrut: Daru İhyai't-Türâsî'l-Arabî, 1990.
- Eroğlu, Ali. *Müfessir Bağavî, Hayatı ve Tefsirindeki Metodu*. Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1987.
- Eroğlu, Ali. "Hâzin, Ali b. Muhammed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 17:125-126. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Güngör, Mevlüt. "Begavî, Ferrâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 5:340-341. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Hâzin, Alaaddin Ali b. Muhammed. *Tefsîru'l-Hâzin (Lübâbu't-te'vîl)*. Beyrut: Daru'l-Fikr, ts.
- İbn Âdil, Ebû Hafs Amr b. Ali. *el-Lübâb fi ulûmi'l-Kitâb*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- İbn Âşur, Muhammed Tâhir. *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr*. Tunus: Daru't-Tunusiyye, ts.
- İbn Atıyye, Kadı Ebû Muhammed. *el-Muharrerü'l-vecîz*. Thk. Abdusselam Muhammed. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsüddin. *Vefeyâtu'l-ayân ve enbâu ebnâi'z-zamân*. Thk. İhsan Abbâs. Beyrut: Dâru Sadr, 1990.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail. *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azim*. Kahire: Daru İhyai Kütübi'l-Arabî, ts.
- İbn Teymiye, Takıyyuddin Ahmed. *Mukaddime fi usûli't-tefsîr*. Beyrut: Daru Mektebeti'l-Hayat, ts.
- İbn Tağrıberdî, Cemaleddin. *en-Nücûmu'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Kâhire*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemaleddin. *Zâdü'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslami, 1984.
- Kesler, Muhammed Fatih. "Zeyd b. Eslem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44: 318-319. İstanbul: TDV Yayınları, 2013,

- Koç, M. Akif. *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri İbn Ebî Hâtim Örneğinde Bir Literatür İncelemesi*. Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2003.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*. Kahire: Daru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1949-1965.
- Mertoğlu, Suat. "Sa'lebî ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36:28-29. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Mertoğlu, Suat. "Seâlibî, Ebû Zeyd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36:239-240. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Mollaibrahimoğlu, Süleyman. *Süleymaniye Kütüphanesinde Bulunan Yazma Tefsirler*. İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları, 2002.
- Okuyan, Mehmet. *Necmuddin Daye ve Tasavvufî Tefsiri*. Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 1994.
- Okuyan, Mehmet. "Necmeddîn-i Dâye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32: 496-497. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Özel, Ahmet, "İbn Âdil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ek-1: 583-585. İstanbul: TDV Yayınları, 2016.
- Râzî, Ahmed b. Muzaffer b. Muhtâr. *Mebâhisü't-tefsîr*. Thk. Hâtim b. Âbid b. Abdillâh el-Kureşî. Riyad: Künûzü'l-İşbiliyye, 2009.
- Ritter, Hellmuth. "Ayasofya Kütüphanesinde Tefsir İlmine Ait Yazmalar". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Mecmuası* sy. 7-8, (1945): 1-93.
- Sa'lebî, Ebû İshâk. (a) *el-Keşf ve'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'an*. Thk. Ebû Muhammed b. Âşûr. Beyrut: Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 2002.
- Sa'lebî, Ebû İshâk. (b) *el-Keşf ve'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'an*. Thk. Seyyid Kesrevî Hasan. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- Sancaklı, Saffet. "Beğavî ve Hadis Sahasındaki Çalışmaları". *Diyanet İlmî Dergi* sy. 3 (1998): 79-94.
- Se'âlibî, Abdurrahman. *el-Cevâhiru'l-husân*. Thk. Ebû Muhammed el-Ğumârî. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.
- Sem'ânî, Ebu'l-Muzaffer. *Tefsîru'l-Kur'an*. Thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhim, Ebû Bilâl Ganîm b. Abbâs. Riyad: Daru'l-Vatan, 1997.
- Suyûtî, Celaleddin. *ed-Dürrü'l-mensûr*. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1993.
- Suyûtî, Celaleddin. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'an*. Kahire: Mektebetu's-Safâ, 2006.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali. *Fethu'l-kadîr*. Thk. Seyyid İbrahim. Daru'l-Hadis, Kahire, 1993.
- Şirbînî, Hatib. *es-Sirâcül-münîr*. Mısır: Matbaatu Amire, 1285 h.
- Taberî, İbn Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an*. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1988.

- Tabersî, Hasan b. Fazl. *Mecme'u'l-beyân*. Beyrut: Daru Mektebeti'l-Hayat, ts.
- Uludağ, Süleyman. "İşârî Tefsir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23:424-428. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Vâhidî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed. *el-Vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*. Thk. Safvan Adnan. Beyrut: Daru'l-Kalem Dimeşk ve Daru'ş-Şaşıyye, 1995.
- Vâhidî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed. *Tefsîru'l-basît*. Riyad: Silsiletu'r-Rasaili'l-Camiiyye (103), 1430 h.
- Yâkut el-Hamevî. *Mu'cemu'l-udebâ*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1991.
- Yılmaz, Musa Kazım. "Mecmau'l-Beyân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28:257. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. Kahire: Daru'l-Kütübi'l-Hadise, 1976.
- Zerkeşî, Bedreddin. *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'an*. Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1957.